

Ekonomika a veřejné mínění: Koresponduje subjektivní hodnocení s reálným vývojem?¹

Jan Červenka

Economy and Public Opinion: Does Subjective Evaluation Correspond with Real Development?

Abstract: The text discusses the relationship between real economic development, which is primarily measured by conventional statistical macroeconomic indicators, and the public opinion on economic development, whose regular monitoring offers a number of subjective indicators. Empirical data from the period of the independent Czech Republic show that subjective indicators reflect the real economic situation and its changes over time. In a broader sense the paper highlights some of the practical difficulties, which always arise when interpreting the results of public opinion polls and similar quantitative sociological investigations in this area.

Keywords: economic development, macroeconomic indicators, public opinion, subjective indicators, Czech Republic

<http://dx.doi.org/10.13060/1214-438X.2013.11.2.5>

V následujícím textu se budeme věnovat vztahu mezi reálným ekonomickým vývojem, který je primárně měřen klasickými statistickými makroekonomickými ukazateli, a tím, jak ekonomický vývoj vnímá a hodnotí veřejné mínění, jehož pravidelné sledování nabízí v tomto ohledu řadu subjektivních indikátorů. Naším cílem je na empirických datech z období existence samostatné České republiky ukázat, zda a jakým způsobem tyto subjektivní indikátory odrážejí skutečnou ekonomickou situaci a její proměny v čase, a také upozornit na některá praktická úskalí, která existují při interpretaci výsledků výzkumů veřejného mínění a podobných kvantitativních sociologických šetření v této oblasti. Smyslem tohoto textu je dále zvýšení využitelnosti existujících a průběžně stále vznikajících empirických dat tohoto typu jako vhodného a informačně přínosného doplňku „objektivních“ makroekonomických indikátorů při popisu a analýze sociálněekonomické reality.

Pro tyto účely představuje Česká republika empiricky vhodný a zároveň poměrně zajímavý objekt studia. Tato vhodnost spočívá v tom, že díky působení někdejšího Institutu pro výzkum veřejného mínění (IVVM) a na jeho činnost plynule navazujícího Centra pro výzkum veřejného mínění v rámci Sociologického ústavu AV ČR (CVVM) zde existuje poměrně ucelené pokrytí uplynulého období pravidelnými kontinuálními výzkumy. Ty nabízejí některé subjektivní indikátory v dlouhých časových řadách sahajících někdy až do poloviny 90. let minulého století a případně i dále. Na druhé straně česká ekonomika v tomto čase prošla několika dobře identifikovatelnými ekonomickými krizemi, jež se střídaly s obdobími více či

méně výrazné a dlouhodobé konjunktury, což vytváří příležitost zkoumat, jak subjektivní indikátory reagovaly na zásadní změny trendu ekonomického vývoje.

Pomineme-li přitom propad ekonomiky na samém počátku transformace, který byl v mnoha ohledech zcela specifický a odlišný od standardních hospodářských recesí², můžeme v celém časovém úseku, jemuž se dále budeme věnovat, vysledovat dvě výrazná období ekonomické konjunktury (první zhruba do počátku roku 1997, druhé pak od roku 2000 do roku 2008) a dvě období krize. Z nich první nastoupila v průběhu prvního pololetí roku 1997 a pokračovala až do první poloviny roku 1999, v němž nastal obrat k oživení. Druhá pak započala na sklonku roku 2008, kdy Českou republiku naplno zasáhly důsledky světové finanční krize a jí odstartované recese, která měla sice ne zcela, ale do značné míry globální charakter. Tato druhá krize, která kulminovala silným poklesem HDP v roce 2009, následně úplně neodezněla, když propad HDP vystřídal v letech 2010 a 2011 pouze slabý a prakticky jen rostoucím exportem tažený růst, provázený střídavou stagnací či poklesem všech jeho domácích složek. Již v průběhu druhé poloviny roku 2011 pak zpomalující česká ekonomika opětovně upadla do recese [Dubská 2011, 2012; Dubská, Kamenický 2013]. Pro ilustraci základních trendů ekonomického vývoje ČR viz tabulku 1.

V následujících čtyřech oddílech se nejdříve podíváme na teoretické bádání související se subjektivními indikátory a poté postupně provedeme rámcové srovnání vývoje jednotlivých subjektivních indikátorů stavu ekonomiky (konkrétně

Tabulka 1: Vybrané indikátory ekonomického vývoje ČR

Rok	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
HDP ¹⁾	4,5	-0,9	-0,2	1,7	4,2	3,1	2,1	3,8	4,7	6,8	7,0	5,7	3,1	-4,5	2,5	1,9	-1,3
MI ²⁾	8,8	8,5	10,7	2,1	3,9	4,7	1,8	0,1	2,8	1,9	2,5	2,8	6,3	1,0	1,5	1,9	3,3
MN ³⁾	3,9	4,8	6,5	8,7	8,8	8,1	7,3	7,8	8,3	7,9	7,1	5,3	4,4	6,7	7,3	6,7	7,0
RM ⁴⁾	8,7	1,3	-1,4	6,2	2,4	3,9	6,1	5,7	3,4	3,0	4,0	4,3	1,4	2,3	0,7	0,5	-0,6
SD/HDP ⁵⁾	9,2	9,6	9,4	10,6	12,7	14,1	15,4	18,3	20,2	22,2	23,9	24,4	26,0	31,3	35,4	39,0	43,4

Pozn.: 1) roční růst hrubého domácího produktu ve stálých cenách (% změna oproti předchozímu roku), 2) průměrná roční míra inflace, 3) obecná míra nezaměstnanosti (roční průměr), 4) roční růst průměrné reálné mzdy (% změna oproti předchozímu roku), 5) celkový dluh státu vyjádřený jako % HDP.
Zdroj: ČSÚ.

hodnocení celkové ekonomické situace, inflace a životní úrovně domácností v České republice) s reálným vývojem ekonomiky stručně nastíněným v úvodu tohoto textu na základě makroekonomických ukazatelů shrnutých v tabulce 1.

Subjektivní indikátory: teorie a využití

Subjektivní indikátory založené na empirickém šetření nálad a postojů populace jsou již dlouho předmětem zájmu badatelů z oborů sociologie, psychologie, ekonomie či politologie, ale např. také neurobiologie [Večerník 2012]. Vedle jejich praktické aplikace jakožto ukazatelů sloužících k popisu stavu a trendů vývoje společnosti nebo ekonomiky³, popřípadě k mezinárodní či jiné komparaci, jež historicky sahá hluboko do minulosti, téměř až k počátkům samotného kvantitativního empirického výzkumu v rámci společenských věd, se zhruba od 60. let 20. století intenzivně rozvíjí i teoretické bádání v souvislosti s nimi. Výzkumný zájem v tomto ohledu vyvolávaly zejména široce založené a komplexní kategorie jako pocit štěstí (happiness) nebo subjektivní životní pohoda (subjective well-being, ve zkratce SWB), přičemž badatele zajímalo především to, jak jsou tyto veličiny formovány, co je determinuje a ovlivňuje a v jakém měřítku. Postupem času se poznání a zkoumání na tomto poli výrazně posunulo od pouhé katalogizace demografických a jiných charakteristik, s nimiž subjektivní indikátory významně korelují, k subtilnějšímu a sofistikovanějšímu nahlížení na tento fenomén a jeho mechanismy, jež odhalilo řadu problémů v přímočarém vyvozování kategorických závěrů o příčinách v pozadí empiricky zjišťovaného stavu a změn SWB [Diener et al. 1999; Dolan, Peasgood, White 2008]. V ekonomii se v souvislosti s těmito indikátory a v důsledku aplikace poznatků získaných na poli psychologie⁴ rozvinula nová teoretická škola tzv. ekonomie štěstí (economics of happiness) [Mlčoch 2005; Dolan, Peasgood, White 2008]. Četné pokusy o interdisciplinární přístup k této problematice a snaha precizovat složené indikátory a vyvažovat jejich jednotlivé dílčí složky pak mohou směřovat ke konstituování „vědy o blahobytu“ jako svébytné disciplíny [Layard 2005; Eid, Larsen 2008; Večerník 2012]. Subjektivní indikátory jsou rovněž úzce spojeny s konceptem kvality života [Diener, Suh 1997; Campbell, Converse, Rodgers 1976; Večerník 2012]. Význam jejich empirického měření a studia pak mj. spočívá v tom, že vesměs přímo souvisejí se základními zájmy společnosti i jejích jednotlivých členů. Například pro posouzení zlepšení, či zhoršení kvality života společnosti je zcela nezbytné získat empirické důkazy, které nejsou založeny jen na pouhé intuici [Diener, Suh 1997].

Obecné subjektivní indikátory jako pocit štěstí nebo SWB jsou formovány v interakci vnitřních faktorů (osobnostních dispozic a povahových rysů jako extravertze a neuroticismus [Costa, McCrae 1980; Diener et al. 1992], optimismus [Scheier, Carver 1993] či sebeúcta [Campbell 1981; Diener, Diener 1995]) a vnějších podmínek, přičemž na tytéž podmínky různí lidé reagují rozdílně a hodnotí je podle svých vlastních unikátních očekávání, hodnot a předchozích zkušeností [Diener et al. 1999]. Ačkoli obvykle korelují s různými demografickými charakteristikami, dlouhodobé výzkumy ukazují, že vnější „objektivní“ faktory u těchto komplexních, široce založených, souhrnných subjektivních indikátorů vysvětlují jen malou část jejich variance.⁵ Temperament a kognice,

osobní cíle, kultura či schopnost přizpůsobení⁶ utlumují vliv životních podmínek a událostí na SWB [ibid.]. V rozsáhlé literatuře, která se SWB a podobným indikátorům věnuje, jsou rozebírány desítky různých faktorů či dimenzí, jež se mohou na utváření SWB, pocitu štěstí, spokojenosti a podobných kategorií významně podílet [Dolan, Peasgood, White 2008]. U mnoha z nich ovšem existují značné pochybnosti, nakolik a zda vůbec hrají ve varianci SWB a podobných ukazatelů významnou roli, protože výsledky analýz to vždy nepotvrzují⁷ nebo je příslušný faktor úzce propojen, případně vykazuje souběžný trend s jinými faktory, při jejichž kontrole původně robustní vztah zeslabuje či dokonce zcela zmizí [Dolan, Peasgood, White 2008; Večerník 2012; Diener et al. 1999]. Přes svou vnitřní diferencovanost, která jak v národním rámci, tak mezinárodně silně koreluje s příjmem či s ekonomickou vyspělostí země měřenou HDP na obyvatele, v některých zemích časové řady SWB vykazují značnou plochost v průběhu několika desetiletí, jen s drobnými fluktuacemi a bez jakéhokoli výrazného trendu, který by odrážel nepopíratelný ekonomický a sociální vzestup těchto zemí.⁸ Podobnou věc ostatně můžeme pozorovat i na českých datech týkajících se spokojenosti s životem, kterou CVVM již více než deset let každý měsíc pravidelně zjišťuje otázkou s pětibodovou škálou [Vandrovcová 2012; Červenka 2013d] a která v průběhu času vykazuje jen drobné změny v řádu jednotek procentních bodů.⁹

Určitou možností, jak se vyhnout alespoň některým výše nastíněným problémům souvisejícím se souhrnnými indikátory typu SWB, je v tomto ohledu rovněž hojně využívaná aplikace vícerozměrných nástrojů měření. Ty nejsou tvořeny jedním všeobjímajícím souhrnným ukazatelem, ale několika, případně i mnoha dílčími subjektivními indikátory, které měří jednotlivé dimenze celkového „well-being“ [Večerník 2012]. Na rozdíl od souhrnných indikátorů tento přístup nenabízí jedno výsledné číslo, které lze snadno a rychle porovnat s obdobnými údaji z jiných zemí nebo z jiné doby, i když i toho lze docílit zkonstruováním souhrnného indexu, do kterého se všechny naměřené dílčí indikátory nějakým arbitrárně stanoveným způsobem promítnou, což ovšem mívá všechny stinné stránky souhrnných indikátorů a navíc i mnohé další.¹⁰ Jistý uživatelský diskomfort a složitost případného celkového či mezinárodního srovnávání ovšem silně vyvažuje to, že v tomto případě nedochází k takové redukci informací jako u přímo měřených souhrnných indikátorů a že v případě dílčích subjektivních indikátorů existuje podstatně menší nejistota ohledně toho, co vlastně měří a co je v nich zahrnuto, i když ani zde se nelze možným problémům v tomto směru zcela vyhnout. Podobně jako u souhrnných indikátorů i zde totiž budou hrát osobnostní dispozice nějakou, nikoli bezvýznamnou roli, pokud jde o celkovou varianci dat. Také v případě dílčích subjektivních indikátorů bude zřejmě platit, že každý jedinec má svoji individuální představu o vyhovujícím standardu, respektive vlastní normu či očekávání, podle něhož utváří svůj konkrétní postoj k dané otázce. I zdánlivě prosté dílčí indikátory, jako např. subjektivní hodnocení životní úrovně vlastní domácnosti, mohou zahrnovat řadu navzájem oddělitelných dimenzí (např. příjem domácnosti, životní podmínky v místě bydliště aj.) a mohou se do nich promítat i jiné subjektivní faktory (např. subjektivní hodnocení životní úrovně je vždy poměrně silně korelováno i se subjektivním hodnocením vlastního zdravotního stavu¹¹). Měření je zde navíc vždy zatíženo

subjektivním rozhodnutím samotného výzkumníka ohledně zahrnutých a naopak opomenutých indikátorů a ohledně způsobu jejich měření. Přesto praktické zkušenosti z výzkumů ukazují, že úzeji a konkrétněji vymezené subjektivní indikátory vykazují mnohem vyšší citlivost na vnější podmínky, než je tomu u souhrnných subjektivních indikátorů.

V následujícím oddílu se budeme věnovat subjektivním indikátorům charakterizujícím celkovou ekonomickou situaci nebo „ekonomickou úroveň“ České republiky, jež vycházejí z různých, dlouhodobě opakovaně pokládaných otázek CVVM nebo dříve IVVM. Poté se krátce zaměříme na otázku sledující „přijatelnost“ či „nepřijatelnost“ inflace, jejíž výsledky budeme konfrontovat s mírou inflace, a na závěr budeme rozebírat problematiku subjektivního hodnocení životní úrovně vlastní domácnosti měřeného jednoduchou otázkou s pětibodovou nebo čtyřbodovou škálou s kategoriemi „dobrá“ a „špatná“. Zde přitom musíme konstatovat, že tím ani zdaleka nebyla vyčerpána celá paleta subjektivních indikátorů nabízených existujícími daty. V šetřeních CVVM se pravidelně objevuje řada otázek, které zkoumají různé aspekty sociálněekonomického vývoje, jako např. finanční situaci a rozpočtové možnosti domácností nebo sociálněekonomický status domácnosti z hlediska jejího bohatství nebo chudoby. Výzkumy se pravidelně zabývají rovněž vnímáním nezaměstnanosti. Vzhledem k omezenému prostoru danému rozsahem článku v časopisu nebylo možné se všem těmto oblastem a dílčím subjektivním indikátorům věnovat v rámci tohoto textu, avšak u žádného z nich není patrné nic, co by bylo v rozporu se základními zjištěními a závěry tohoto textu.¹²

Subjektivní vnímání ekonomické situace a reálný vývoj

Existuje nějaká souvislost a vzájemná interakce mezi veřejným míněním o socioekonomické situaci a skutečným stavem ekonomiky? Je přirozené si myslet, že stav ekonomiky a trend jejího vývoje musí mít přinejmenším nějaký vliv na to, jak je veřejnost vnímá a hodnotí. Většina lidí by nejspíše očekávala, že postoje a realita spolu budou souviset úzce. Naopak myšlenka, že by mohly být zcela oddělené a navzájem nezávislé, se zdá být skutečně absurdní, navzdory faktu, že kognitivní procesy a formování veřejného mínění na individuální i kolektivní úrovni jsou velmi komplikovaným procesem, jehož výsledky mohou ovlivňovat a deformovat mnohé vedlejší faktory.¹³ Navíc ekonomové mají řadu důvodů si myslet, že percepce a očekávání ekonomického vývoje představují velkou hybnou sílu, která sama o sobě ovlivňuje ekonomiku, protože do značné míry předurčuje a řídí chování lidí jako ekonomických aktérů, což činí pouto mezi subjektivní a objektivní stránkou ekonomiky ještě užší a také spleťtější, nemluvě o významu. Nicméně určit, jak a do jaké míry reálná ekonomika utváří a ovlivňuje veřejné mínění v této věci a které subjektivní indikátory odrážejí reálnou ekonomiku a trendy jejího vývoje a jakým způsobem, není tak snadné, jak by se mohlo na první pohled zdát.

V březnu 2002 se v Bratislavě uskutečnila konference s názvem „Veřejné mínění a ekonomické reformy“, kterou organizovaly Institut pro ekonomické a sociální reformy (INEKO) a Institut pro veřejné otázky (IVO). Pořadatelé konference a představitelé INEKO, slovenští ekonomové Eugen

Jurzyca a Gabriel Šípoš, byli tehdy hluboce znepokojeni případným negativním dopadem rozšířeného pesimismu obyvatel středoevropských zemí, pokud jde o ekonomickou situaci, na budoucí směřování ekonomiky a proveditelnost sociálních a ekonomických reforem. S odkazem na data z výzkumu veřejného mínění zaměřeného na vnímání hlavních makroekonomických indikátorů tvrdili, že lidé na Slovensku mají sklon k pesimismu a že hovoří o stávající ekonomické situaci jako o horší, než jaká je ve skutečnosti. Podle jejich názoru veřejnost tak vysílala klamné signály odpovědným politickým činitelům, kteří pak v důsledku toho mohli přijímat v reakci na to chybná rozhodnutí včetně změn, odkladu či upuštění od nezbytných reforem. K problému přitom přistupovali inovativně jako k analogii tržního mechanismu, kde veřejnost představovala stranu „poptávky“ požadující adekvátní politická rozhodnutí, politická elita tvořila stranu „nabídky“ a jejich vzájemná interakce fungovala po vzoru tržní ceny jako zprostředkující a regulační mechanismus, který působí nesprávně, pokud je zkreslován klamnými signály ze strany „poptávky“ [Jurzyca 2002; Šípoš 2002].

Základní problém celé myšlenky, který byl okamžitě zřejmý přítomným výzkumníkům s většími zkušenostmi na poli sociologických kvantitativních šetření a veřejného mínění, ovšem spočíval v tom, že její základní premisa, tedy předpokládaný sklon lidí na Slovensku a v dalších zemích SVE k pesimismu, vycházela ze zavádějící interpretace nevhodných dat. Bylo jednoduché na jiných datech ukázat, že ve skutečnosti mnohé subjektivní indikátory velmi dobře sledují skutečný trend ekonomického vývoje a že „plošný a trvalý pesimismus“, jak tehdy viděli převažující kritikou a skeptickou náladu veřejnosti ekonomové z INEKO, nebyl nikdy ani plošný, ani trvalý. Není těžké odhalit a pochopit, proč otázky zjišťující mezi běžnými občany odhady hodnot agregovaných makroekonomických indikátorů jako roční procentní změnu reálného HDP, míru inflace, míru nezaměstnanosti nebo roční procentní změnu reálných mezd, které experti z INEKO použili jako empirický důkaz pro své tvrzení o sklonu veřejného mínění k pesimismu, nemohou poskytnout žádný smysluplný výsledek kromě zjištění, že drtivá většina respondentů nezná nebo si nepamatuje údaje publikované oficiální statistikou a že se svým tipem do správné hodnoty prostě nestrefí. Bylo naprostým omylem použít průměrnou hodnotu poskytnutých odhadů a její odchylku směrem vzhůru či naopak dolů od čísel z poslední statistické ročenky jako měřítko sklonu veřejnosti k pesimismu nebo k optimismu. Je totiž vůbec pochybné, že mezi vnímáním a hodnocením stavu ekonomiky na straně jedné a odpověďmi na otázky tohoto typu na straně druhé může existovat nějaká významná souvislost. Naprostá většina lidí ví jen málo nebo vůbec nic o jakýchkoli makroekonomických indikátorech, o tom, jak jsou konstruovány a vypočítávány a co přesně znamenají, a pokud na položenou otázku neznají správnou odpověď, jsou jen sotva schopni učinit namísto toho nějaký vypovídající odhad. Ti, kdo si třeba pamatují nějaká data z minulosti, je mohou reprodukovat nebo extrapolovat pro současnou situaci. Ti, kdo neznají přesná čísla, ale kdo mají alespoň nějakou mlhavou představu o tom, co tyto indikátory znamenají a jakých hodnot mohou zhruba dosahovat, budou tipovat tak, jak se jim to bude zdát pravděpodobné. Ostatní respondenti pak prostě jen vystřelí naslepo nebo rovnou odmítnou tipovat s tím, že nevědí. Dokonce i v případě,

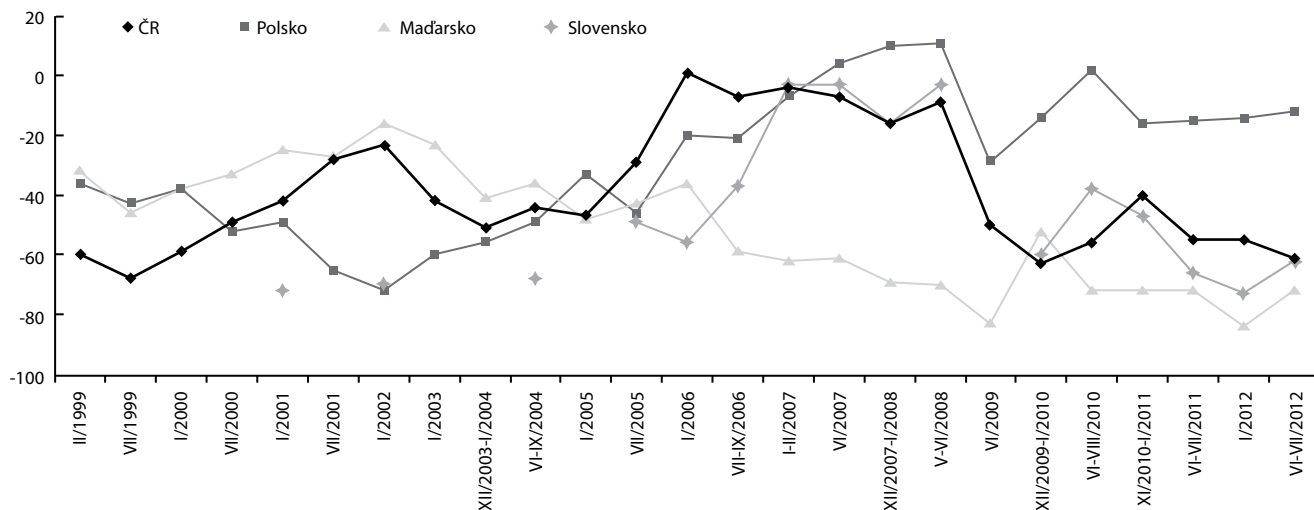
že by existovala nějaká korelace mezi náladou respondentů a velikostí a směrem chyb v jejich odhadech, je zřejmé, že tyto otázky a odpovědi na ně nemohou prokázat či dokonce změřit cokoli včetně samotného předpokládaného sklonu populace k pesimismu. A samozřejmě také nemohou poskytnout žádnou spolehlivou představu o reálné ekonomice a o trendu jejího vývoje.

Jiným typem otázky, který pravidelně selhává, pokud jde o přinášení výsledků v souladu s očekáváními založenými na makroekonomických datech, jsou otázky, v nichž jsou respondenti požádáni, aby popsali nebo zhodnotili trend vývoje v určitém časovém úseku. Otázky jako např. „Myslíte si, že ekonomická situace dnes v porovnání se situací před rokem je lepší, horší nebo přibližně stejná?“ či „Řekl byste, že během posledního roku se fungování naší ekonomiky zlepšilo, zhoršilo, nebo nezměnilo?“ v praxi nefungují jako spolehlivý subjektivní indikátor trendu vývoje ekonomiky, navzdory skutečnosti, že se právě na tento trend přímo ptají. Např. v roce 2006 v rámci standardní baterie otázek zjišťujících hodnocení veřejnosti, pokud jde o vývoj v uplynulém roce v řadě dílčích oblastí, která mj. zahrnuje i položku „fungování ekonomiky“, 23 % respondentů uvedlo, že se během roku 2006 fungování české ekonomiky zlepšilo, 31 % tvrdilo opak a podle 39 % se situace nezměnila. Samozřejmě, že takový výsledek neposkytuje příliš jasnou představu o tom, co se v české ekonomice dělo v roce 2006. A pochopitelně kdokoli by z něj asi jen těžko dokázal vyčíst, že rok 2006 byl nejméně úspěšným rokem po téměř sedmi letech kontinuálního vzestupu, kdy meziroční

přírůstek HDP ve stálých cenách činil 7 %, reálné mzdy rostly osmý rok v řadě, ceny byly stabilní s jen malou mírou inflace, nezaměstnanost začala významně klesat a i jiné makroekonomické indikátory vypadaly vesměs velmi příznivě. Navíc v dalších letech v období ekonomické konjunktury do roku 2008 bylo hodnocení fungování ekonomiky ve srovnatelných výzkumech podobné a někdy i podstatně horší [Červenka 2010; Buchtík 2013].

Jak je to možné? Není to důkaz, že sklon veřejnosti k pesimismu přeci jen existuje, jak tvrdili slovenští ekonomové z INEKO? Odpověď na druhou otázku je negativní v tom smyslu, že nesoulad mezi odpověďmi lidí ve výzkumu na tuto otázku a ekonomickým trendem prezentovaným agregovanými statistickými ukazateli pozitivně neprokazuje, že lidé mají sklon k pesimismu nebo že jejich pesimismus je neopodstatněný. Mnohem jednodušším a pravděpodobnějším vysvětlením existence takové diskrepance je hypotéza, že příslušná otázka nezjišťuje předpokládané hodnocení vývoje ekonomiky za uplynulé období a že velká část respondentů do svých odpovědí prostě jen promítá svůj aktuální postoj k současné situaci. Je celkem pochopitelné, proč tomu tak je. Pokud respondenti nemají nějakou informaci o vývoji ekonomiky v uplynulém roce a pokud si dotaz ve výzkumu s touto informací bezprostředně nespojí, stává se otázka před extrémně náročným kognitivním úkolem, kdy se od nich chce, aby vzali do úvahy současnou situaci a situaci přesně před rokem, porovnali je a rozhodli, jestli ta současná je lepší, horší, nebo stejná. Navíc současná situace a její hodnocení jsou pro respondenty

Graf 1: Hodnocení ekonomické situace ve čtyřech zemích SVE v letech 1999 až 2012

Pozn.: Údaje v grafu představují rozdíl mezi součtem odpovědí „velmi dobrá“ a „dobrá“ a součtem odpovědí „špatná“ a „velmi špatná“ na otázku s pětibodovou škálou, kde středovou variantu tvoří odpovědi „ani dobrá, ani špatná“.
Zdroj: CVVM (ČR), CBOS (Polsko), TÁRKI (Maďarsko), FOCUS (Slovensko) [Červenka 2012a].

Tabulka 2: HDP na obyvatele v přepočtu podle parity kupní síly (EU 27 = 100)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
ČR	71	73	73	77	78	79	80	83	81	83	80	80
Slovensko	50	52	54	55	57	60	63	68	73	73	73	73
Maďarsko	54	58	61	63	63	63	63	61	64	65	65	66
Polsko	48	48	48	49	51	51	52	54	56	61	63	64

Zdroj: Eurostat.

nesrovnatelně podstatnější záležitosti než trend v uplynulých dvanácti měsících, nemluvě o situaci před rokem, která pro většinu z nich není pravděpodobně o moc důležitější než loňský snůh. Samozřejmě, že data z odpovědí na tuto otázku silně korelují s hodnocením současné ekonomické situace; hodnoty Goodmanova - Kruskalova Gama testu se zde vždy pohybují výrazně nad úrovní 0,5. Časová řada těchto dat také ukazuje, že jejich změny v čase velmi dobře odpovídají skutečnému trendu ekonomického vývoje.

Zkušenosti z komparativních mezinárodních výzkumů rovněž ukazují, že subjektivní hodnocení ekonomické situace nepředstavuje spolehlivý způsob měření relativní ekonomické úrovně země a jejího zařazení mezi ostatními. Pokud srovnáme odpovědi respondentů z České republiky, Polska, Maďarska a Slovenska na otázku, jak hodnotí současnou ekonomickou situaci své země, sbírané opakovaně od roku 1999 do roku 2012 (viz graf 1), uvidíme časté změny v pořadí těchto zemí a nalezneme někdy velké a jindy naopak bezvýznamné rozdíly mezi nimi, a to navzdory faktu, že reálně mezi nimi existují značné a v čase poměrně stabilní rozdíly z hlediska ekonomické úrovně (viz tabulku 2). V žádném výzkumu mezi roky 1999 a 2012 se přitom tyto země neseřadily v pořadí, které by odpovídalo jejich ekonomické úrovni vyjádřené hrubým domácím produktem na jednoho obyvatele. Na druhou stranu trendy v hodnocení ekonomické situace ve všech čtyřech zemích celkem rozumně korespondují s trendem jejich reálného vývoje.

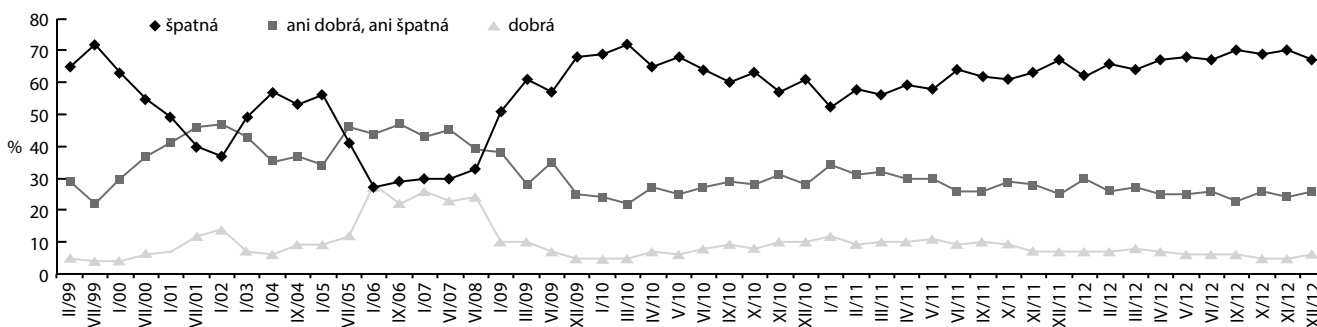
Jak ukazují data v grafu 1, v roce 1999, kdy pod hlavičkou CEORG začaly být pravidelně prováděny tyto srovnatelné výzkumy, hodnocení ekonomické situace v České republice bylo výrazně horší než v Maďarsku a Polsku, což byl důsledek doznívající recese, jež začala v roce 1997 a skončila teprve v průběhu roku 1999. Od roku 2000 do roku 2002 se hodnocení českých respondentů rychle zlepšovalo a stalo se lepším než hodnocení Poláků a ne významně horším než hodnocení ze strany obyvatel Maďarska. Později, v letech 2003 a 2004, se tento trend zlepšujícího hodnocení zastavil a v porovnání s rokem 2002 došlo dokonce k určitému zhoršení, což pravděpodobně souviselo s tehdejšími intenzivními debatami o státním dluhu a o nutnosti reformy veřejných financí. Následně, v letech 2005 a 2006, kdy ekonomika rostla tempem okolo 7 % ročně, se hodnocení výrazně zlepšilo a stalo se zdaleka nejlepším ze všech čtyř srovnávaných zemí SVE. V roce 2007 a v první polovině roku 2008, kdy pravicová vláda začala rea-

lizovat své představy o reformách v oblasti veřejných financí, sociální péče či zdravotnictví, většinou s negativním dopadem na skupiny s nízkými a středními příjmy, hodnocení v podstatě stagnovalo a pak s nástupem ekonomické krize se propadlo na historicky nejhorší úroveň od roku 1999. Na druhé straně hodnocení ekonomické situace v Maďarsku, které se na počátku minulého desetiletí zlepšovalo a které bylo tehdy z porovnávaných zemí relativně nejlepší, se začalo po roce 2002 a zvláště pak od roku 2006, kdy maďarská ekonomika upadla do všeobecně známých problémů, průběžně rychle zhoršovat. V případě Polska pak můžeme vidět zhoršující se hodnocení mezi roky 1999 a 2003, kdy Polsko procházelo údobím výrazného zpomalení ekonomického růstu a kdy nezaměstnanost vzrostla na úroveň jedné pětiny populace v ekonomicky aktivním věku. Později se hodnocení Poláků naopak postupně zlepšovalo a od roku 2007 se stalo nejlepším mezi čtyřmi státy SVE, což trvá až doposud. V roce 2009 Polsko, jako ostatní země regionu, bylo do jisté míry postiženo globální krizí, ale její dopad zde byl mnohem mírnější než v ostatních zemích¹⁴, a tak i propad v hodnocení ekonomické situace ze strany polské veřejnosti byl podstatně menší. Nepočtená data ze Slovenska pak ukazují, že původně velmi kritické hodnocení ekonomické situace se zde výrazně zlepšilo mezi roky 2004 a 2007 a pak se prudce zhoršilo v důsledku ekonomické krize, což opět představuje tendence, které jsou v souladu s reálným sociálněekonomickým vývojem. Vývoj hodnocení současné ekonomické situace v případě České republiky v souvislosti s poslední krizí je podrobněji zachycen v grafu 2.

Během období, kdy CVVM začalo sledovat pravidelněji a častěji než dvakrát do roka, můžeme vidět, že se hodnocení prudce zhoršovalo od poloviny roku 2008 v průběhu roku 2009 až do března 2010, kdy dosáhlo absolutního historického minima. Následně podíl kritického hodnocení postupně klesal až do počátku roku 2011, kdy začal opět zvolna narůstat, jak se vyhlídky na oživení začaly vytrácet a ekonomika začala opět zpomalovat, aby následně přešla do nové fáze recese. Ke konci krizového roku 2012 se pak hodnocení ekonomické situace již významně nelišilo od historického minima z března 2010, kdy v hodnocení kulminovaly dopady ekonomického propadu z roku 2009.

Vliv výše zmíněného vývoje z let 2011 a 2012 je pak ještě patrnější v očekáváních veřejnosti, pokud jde o další vývoj ekonomické situace. V něm lze vidět nejprve pokles pozitiv-

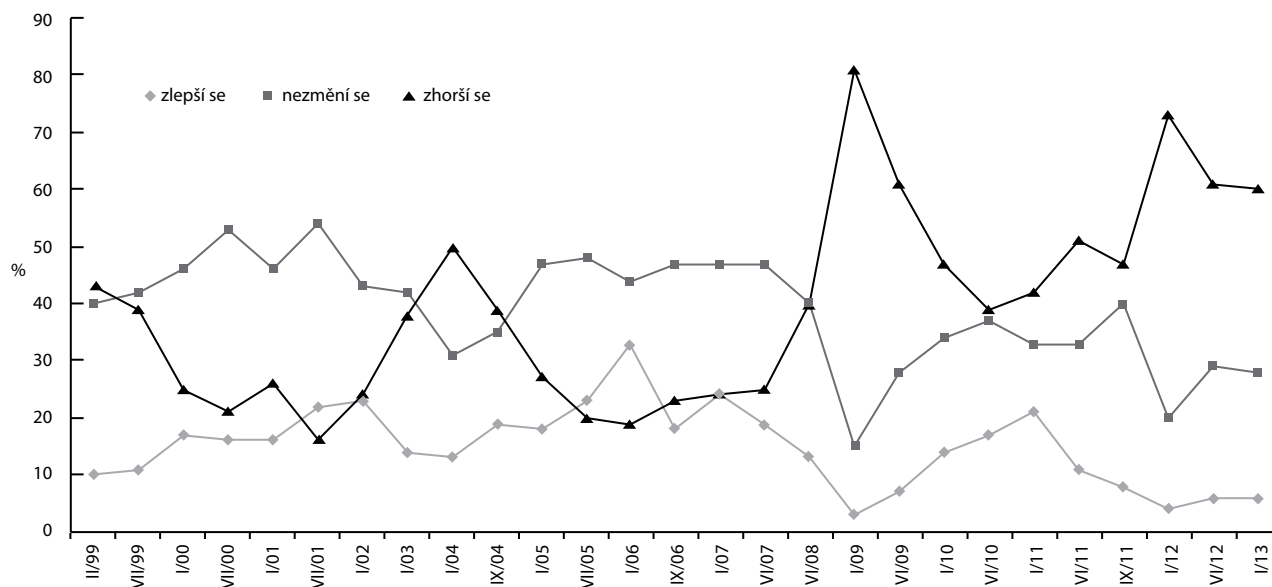
Graf 2: Hodnocení současné ekonomické situace v ČR (%)

Pozn.: Dopočet do 100 % tvoří podíl odpovědí „neví“; kategorie „dobrá“ představuje součet podílů odpovědí „velmi dobrá“ a „dobrá“, kategorie „špatná“ je součet podílů odpovědí „špatná“ a „velmi špatná“.

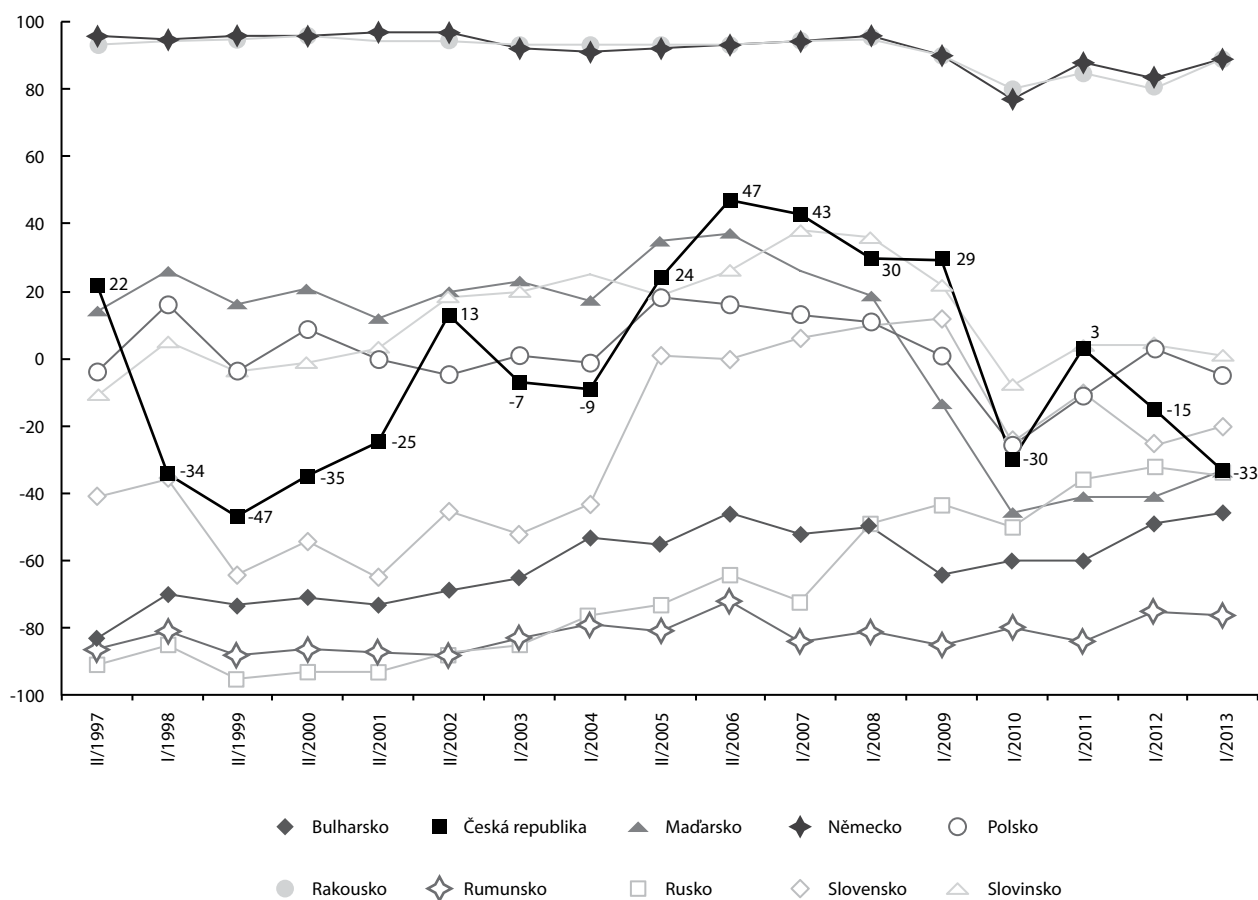
Zdroj: CVVM.

Graf 3: Očekávání vývoje ekonomické situace v tomto roce (%)

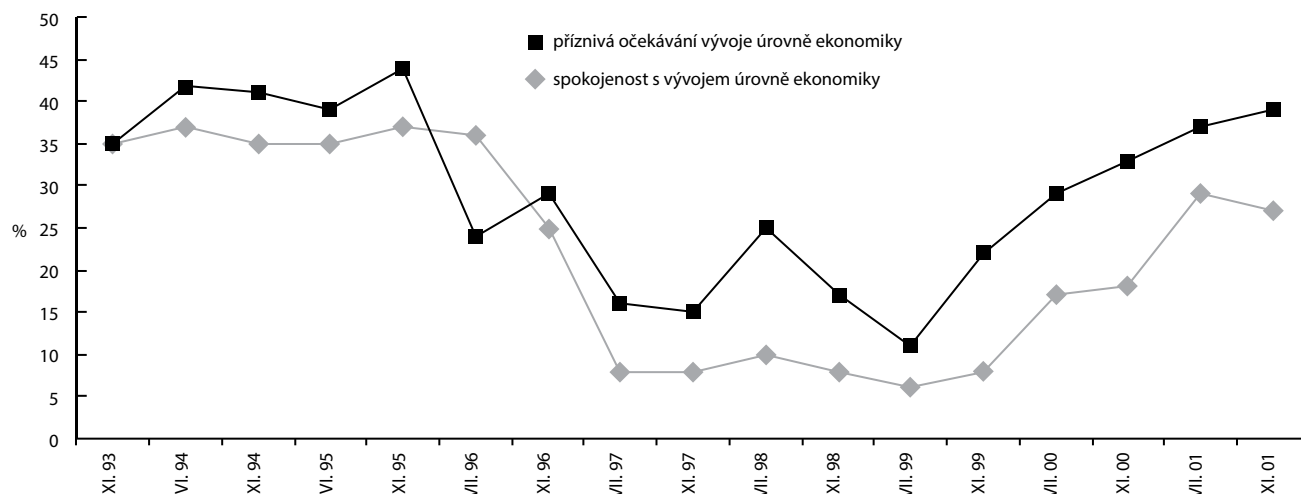
Pozn.: Dopočet do 100 % tvoří odpovědi „neví“. Kategorie „zlepší se“ je součtem podílů „velmi se zlepšit“ a „trochu se zlepšit“, kategorie „zhorší se“ je součtem podílů odpovědí „trochu se zhorší“ a „velmi se zhorší“.
Zdroj: CVVM [Červenka 2013a].

Graf 4: Hodnocení ekonomické úrovně vybraných zemí

Pozn.: Údaje v grafu reprezentují rozdíl mezi součtem podílů „velmi dobře“ a „spíše dobře“ a součtem podílů „spíše špatně“ a „velmi špatně“.
Zdroj: CVVM [Červenka 2013 b].

Graf 5: Spokojenost s vývojem úrovně ekonomiky v uplynulém a příznivá očekávání v následujícím období (%)

Pozn.: Údaje v kategorii „spokojenost s vývojem úrovně ekonomiky“ reprezentují součet podílů odpovědí „velmi spokojen“ a „spíše spokojen“ u příslušné položky v baterii: „Jak jste spokojen nebo nespokojen s vývojem od začátku roku v České republice, pokud jde o vnitřní politiku, zahraniční politiku, úroveň ekonomiky, kulturu, životní úroveň, sociální jistoty, demokracii, přeměnu hospodářství na tržní, právní prostředí?“ s čtyřbodovou škálou odpovědí. Údaje v kategorii „příznivá očekávání vývoje úrovně ekonomiky“ představují součet podílů odpovědí „velmi příznivý“ a „spíše příznivý“ u příslušné položky v baterii: „Řekněte mi, prosím, jaký vývoj u nás očekáváte do konce roku/v příštím roce, pokud jde o vnitřní politiku, zahraniční politiku, úroveň ekonomiky, kulturu, životní úroveň, sociální jistoty, demokracii, přeměnu hospodářství na tržní, právní prostředí?“ s čtyřbodovou škálou odpovědí.

Zdroj: CVVM [Červenka 2001].

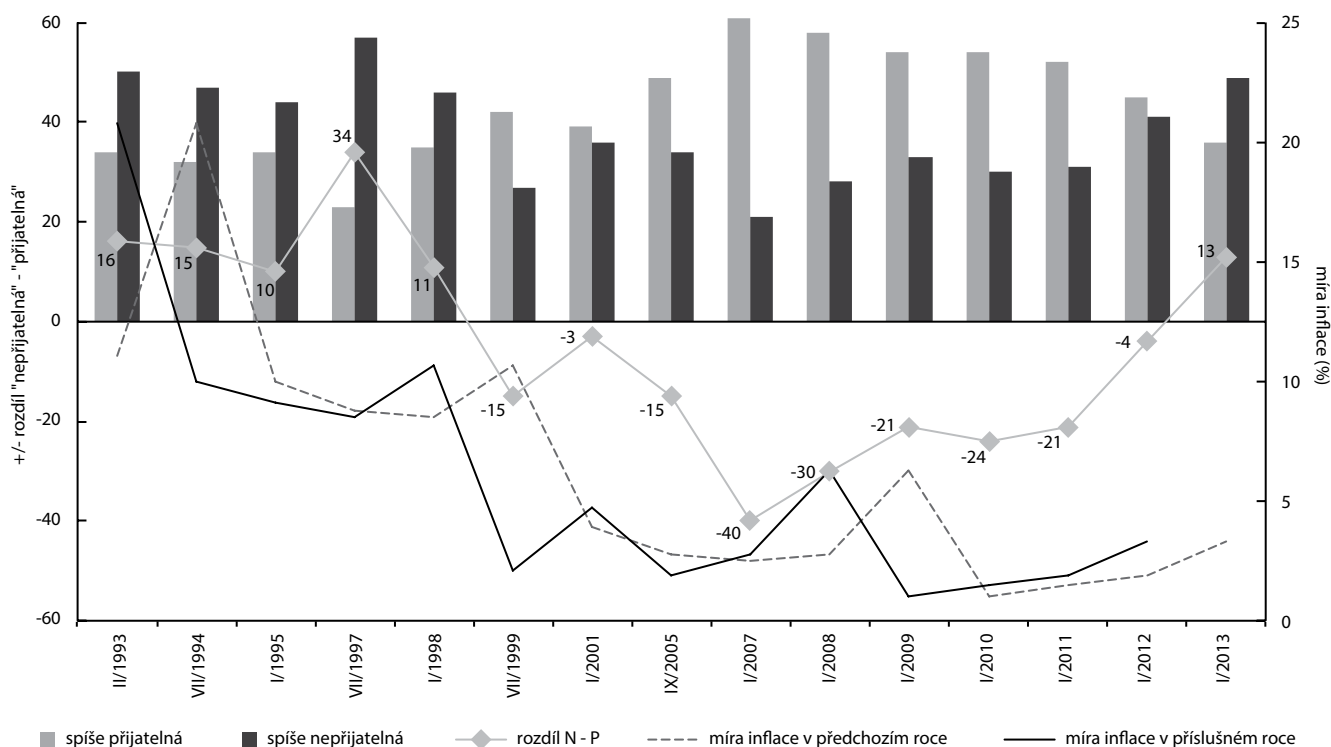
ních očekávání již v průběhu roku 2011 a následně i prudký nárůst negativních očekávání na počátku roku 2012 (viz graf 3) [Červenka 2012 b, 2012a, 2013a]. Očekávání na počátku roku 2012 byla jen o málo méně pesimistická než na začátku roku 2009, kdy Českou republiku naplno zasáhla globální krize. Před tímto datem od roku 1999, odkdy je tato otázka v ČR zkoumána, nebyla nikdy zaznamenána horší očekávání.

Podobný obraz trendu hodnocení vývoje ekonomiky ve veřejném mínění lze získat z ještě delší časové řady odpovědí českých občanů na otázku, jak by hodnotili ekonomickou úroveň České republiky, v níž jsou pouze čtyři kategorie odpovědí (tj. není zde žádná neutrální kategorie uprostřed škály) a která zkoumá toto hodnocení nikoli izolovaně, ale v kontextu hodnocení ekonomické úrovně dalších devíti zemí (viz graf 4). Z grafu je zřejmé, že když byla tato otázka použita ve výzkumu poprvé v lednu 1997, tj. bezprostředně před nástupem recese, jež následovala po spekulativním útoku na českou korunu v květnu téhož roku, česká veřejnost viděla ekonomickou úroveň země převážně jako dobrou a z ostatních zemí byly hodnoceny lépe jen Německo a Rakousko. V letech 1998 a 1999 můžeme pozorovat hluboký pokles v hodnocení jako odraz recese té doby a od roku 2000 do roku 2006, kdy česká ekonomika prošla oživením a zažila dlouhé období nepřetržitého ekonomického růstu, se hodnocení většinou zlepšovalo s výjimkou let 2003 a 2004, což analogicky odpovídá již dříve rozebíranému vývoji hodnocení současné ekonomické situace (viz graf 1). Od roku 2007 do roku 2009 hodnocení ekonomické úrovně ČR zůstalo převážně pozitivní, ačkoli trend ke zlepšování se zastavil a v lednu 2008 došlo dokonce k mírnému poklesu v porovnání s lety 2006 a 2007. Znovu je to podobné tomu, co se odehrálo v případě subjektivního hodnocení současné ekonomické situace. Na počátku roku 2009, kdy již bylo zřejmé, že země upadla do krize, ale kdy její bezprostřední dopady ještě nebyly viditelné, hodnocení eko-

nomické úrovně zůstalo přibližně stejné, jaké bylo rok před tím, ale v následujícím roce se ostře propadlo, přičemž podíl pozitivního a negativního hodnocení se prakticky převrátily. V roce 2011 se hodnocení poněkud zlepšilo, avšak v roce 2012 a opět na počátku letošního roku se významně zhoršilo [Červenka 2013 b].

Vývoj v období od roku 1993 do roku 2001 pak můžeme srovnat např. s tím, jak byli respondenti spokojeni s vývojem „úrovně ekonomiky“ v daném roce a jaká byla jejich očekávání v tomto ohledu, pokud jde o nejbližší budoucnost (viz graf 5) [Červenka 2001]. U těchto otázek, což byly dvě baterie se čtyřbodovými škálami zahrnující mimo jiné jako jednu z položek „úroveň ekonomiky“, se, na rozdíl od výše uvedeného hodnocení úrovně české ekonomiky v porovnání s dalšími zeměmi, u příslušné položky nikdy neobjevil převís pozitivních odpovědí nad negativními, respektive „nespokojenost“ s vývojem zde vždy více či méně výrazně převažovala nad „spokojeností“, což je samo o sobě zjištění, které vybízí k opatrnosti při interpretaci jakýchkoli výsledků otázek týkajících se pouze jedné dílčí položky v rámci výzkumu veřejného mínění.¹⁵ Nicméně i zde můžeme vyzorovat relativně vyšší a zároveň stabilní spokojenost s vývojem na úrovni 35 % či mírně nad ní od počátku sledovaného období do poloviny roku 1996, náhlý pokles ve druhé polovině roku 1996 následovaný dalším, podstatně hlubším propadem v červenci 1997, po kterém se spokojenost s vývojem ekonomické úrovně až do konce roku 1999 pohybovala na úrovni do 10 %, s oživením ekonomiky v letech 2000 a 2001 se začal rychle zvyšovat i podíl spokojených. V případě očekávání pak mezi roky 1993 a 1995 lze vidět zřetelný vzestup podílu těch příznivých, v šetření uskutečněném bezprostředně po volbách v roce 1996, v nichž dosavadní koalice ztratila většinu, došlo k výraznému propadu, který se dále prohloubil v roce 1997 s tím, že očekávání zůstala i nadále jednoznačně pesimistická (s výjimkou určitého, byť celkový obraz zásadně

Graf 6: Přijatelnost či nepřijatelnost stávající inflace (%)

Pozn.: Dopočet do 100 % tvoří podíl odpovědí „neví“. Klesající trend „rozdílu N - P“, tj. rozdílu mezi podíly „spíše nepřijatelná“ a „spíše přijatelná“ znamená zlepšení v hodnocení stávající inflace a naopak vzestupný trend představuje zhoršení.
Zdroj: CVVM [Červenka 2013c], ČSÚ.

neměnicího pozitivního výkyvu ve výzkumu krátce po volbách v roce 1998) až do poloviny roku 1999, odkdy se až do konce roku 2001 očekávání pravidelně zlepšovalo.

Inflace a její subjektivní vnímání

Vztah mezi inflací jako ekonomickým fenoménem a jejím subjektivním vnímáním je nepochybně komplikovanější než obdobná vazba mezi ekonomickým vývojem obecně a jeho subjektivním hodnocením, navzdory tomu, že lidé většinou dobře vědí, co to je inflace a co představuje. Obvykle vědí, že inflace obecně vyjadřuje růst cen během určitého času a většinou také alespoň tuší, že míra inflace představuje procentní změnu v úrovni cenové hladiny v daném časovém úseku. Samozřejmě však mají jen mlhavou a případně vůbec žádnou představu o tom, jak jsou různé míry inflace konstruovány a vypočítávány, a nejsou s to rozlišovat mezi jednotlivými cenovými indexy, které se liší z hlediska věcného, prostorového či časového vymezení a které mívají často značně rozdílnou hodnotu. Ještě podstatnějším problémem pak je to, že inflace je měřena jako čistě izolovaná a vysoce agregovaná veličina, která je přesně vymezena ve svém časovém, prostorovém a věcném rozměru, přičemž její hodnota je vždy z podstaty věci ovlivněná předdefinovanou metodou svého měření a výpočtu, zvláště pak tzv. průměrným spotřebním košem s uměle určeným výběrem zboží a služeb, jimž je v rámci onoho koše připsána specifická váha.

Naproti tomu to, jak lidé vnímají ceny a cenové vzestupy (nebo někdy i poklesy) v průběhu času, je zcela odlišné.

Nejsou schopni přesně rozlišit mezi cenovou hladinou dnes a cenovou hladinou před měsícem či rokem. Nepamatují si přesné ceny před rokem a samozřejmě nedokážou retrospektivně přesně zařadit všechny své nákupy zboží a služeb v čase. A kdyby to snad přeci jen byli schopni udělat a následně nějak vypočítat „průměrné“ ceny jednotlivých druhů zboží a služeb, jež nakupovali, i v takovém případě, protože vždy při tom platili reálné a často značně individualizované ceny a nikoli imaginární ceny průměrné, případnou agregací svých dat jen těžko mohou dospět k hodnotě obecné míry inflace, kterou spočítal statistický úřad. Jejich vnímání inflace je také vždy ovlivněno jejich vlastním obecným pohledem na ekonomiku, jednotlivými cenovými excesy, které nejlépe a nejdéle zůstanou v paměti, jejich současnou příjmovou situací apod. A co je hlavní, daleko důležitější pro ně je cena samotná, nikoli její změna v určitém období. Vysoké ceny jsou vnímány mnohem bezprostředněji než růst cen v čase, který sám o sobě nemusí být vůbec chápán jako problém, jestliže mzdy a další příjmy rostou stejnou nebo i vyšší rychlostí než ceny. Je rovněž velmi pravděpodobné, že velké a mimořádné epizody, jako např. byla hyperinflace bezprostředně po cenové liberalizaci v roce 1991 či cenový skok z počátku roku 1993 v důsledku zavedení DPH, mají trvalejší dopad a ovlivňují vnímání podstatně déle, než jen jeden rok, v němž se skutečně promítly do míry inflace.

Všechny tyto faktory a možná i mnohé další mohou stát za zdánlivými nesrovnalostmi mezi „skutečnou“ inflací, jak o ní informuje statistický úřad, a její subjektivní percepcí, kterou přinášejí výzkumy veřejného mínění. Pokud se podí-

váme na data v grafu 6, jednou takovou nesrovnalostí se zdá být významný nárůst podílu lidí, kteří považovali inflaci za nepřijatelnou, v roce 1997, kdy míra inflace byla srovnatelná a dokonce i nepatrně nižší než v letech 1995 a 1996, nemluvě o roku 1998, kdy vzrostla na dvojcifernou úroveň. Ale tady je nezbytné vzít v úvahu skutečnost, že výzkum probíhal v červenci 1997, několik týdnů po bouřlivých květnových událostech spojených s masivním spekulativním útokem na korunu, které odstartovaly otevřenou ekonomickou krizi a které dramaticky změnilly všeobecnou náladu společnosti a zejména její pohled na ekonomiku, jak bylo již ukázáno výše. Nárůst nespokojenosti se stávající inflací po roce 2007, který nebyl s výjimkou roku 2008 provázen žádným významným nárůstem cen, je pak zřejmě vedlejším projevem vleklé stávající krize. Také je třeba říci, že křivka představující míru inflace je v grafu posunuta o jeden rok směrem vpravo, protože je přirozené, že vnímání inflace je formováno cenovým vývojem v předchozím období, který je reprezentován roční mírou inflace v předchozím roce. Ale jak je z grafu zřejmé, ne všechny výzkumy byly realizovány hned na začátku roku a i v případech, kdy šetření proběhlo v lednu, jeho výsledek mohl být silně ovlivněn vývojem cen na začátku nového roku. To byl zcela jistě případ roku 1993, kdy jako novinka od 1. ledna byla zavedena daň z přidané hodnoty, což vyvolalo okamžitý cenový skok v řádu 10 %, a také roku 2008, kdy snížená sazba DPH vzrostla z 5 % na 9 % a kdy velká část zboží a služeb, jež byly do té doby daněny nižší sazbou, přešla na základní sazbu DPH, jež činila 19 %, což se bezprostředně promítlo do nárůstu cen všech druhů zboží a služeb, jichž se uvedené změny týkaly. V roce 1999 se pak míra inflace snížila z 10,7 % v roce 1998 na pouhých 2,1 %, a tak je dost možné, že výzkum uskutečněný v červenci již odrážel spíše situaci z tohoto a nikoli předchozího roku, nemluvě o možném vlivu jednorázového zvýšení platů ve státní a veřejné sféře o 18 %, jímž tehdejší vláda kompenzovala jejich reálný propad z let 1997 a 1998. Lze také říci, že zdánlivá divergence mezi trendem hodnocení a vývojem inflace mezi roky 1999 a 2001 je patrně jen optickým klamem způsobeným mezerou v datech v roce 2000, protože v roce 2000 i 2001 byla míra inflace ve skutečnosti vyšší než v roce 1999. Pokud použijeme míru inflace v příslušném roce namísto míry inflace v předchozím roce, divergence zmizí a trend subjektivního hodnocení se dostane do souladu s vývojem skutečné inflace.

Avšak navzdory těmto problémům a některým diskrepancím lze vidět poměrně dobrou shodu mezi mírou inflace a jejím subjektivním vnímáním. V průběhu 90. let až do roku 1998, kdy byla inflace každý rok výrazně vyšší než v pozdějším období od roku 1999, podíl těch, kdo považovali stávající inflaci za nepřijatelnou, byl tehdy vždy výrazně vyšší než kdykoli po roce 1998 až roku 2012. Teprve poslední výzkum z ledna letošního roku přinesl výsledek, který se v tomto ohledu může srovnávat s výsledky z období do roku 1998, kromě výsledku šetření z července 1997, kdy byly kritické postoje podstatně silnější. To ovšem není nikterak překvapivé vzhledem k tomu, že rok 2012 byl rokem krizovým, provázeným mj. výrazným poklesem reálných mezd. A i když v něm inflace ani zdaleka nedosáhla hodnot, jakých dosahovala do roku 1998, byla podstatně vyšší než v předchozích třech letech. Celkově se zdá být shoda mezi trendem inflace a trendem jejího vnímání lepší v obdobích ekonomické konjunktury. Na druhou stranu v prů-

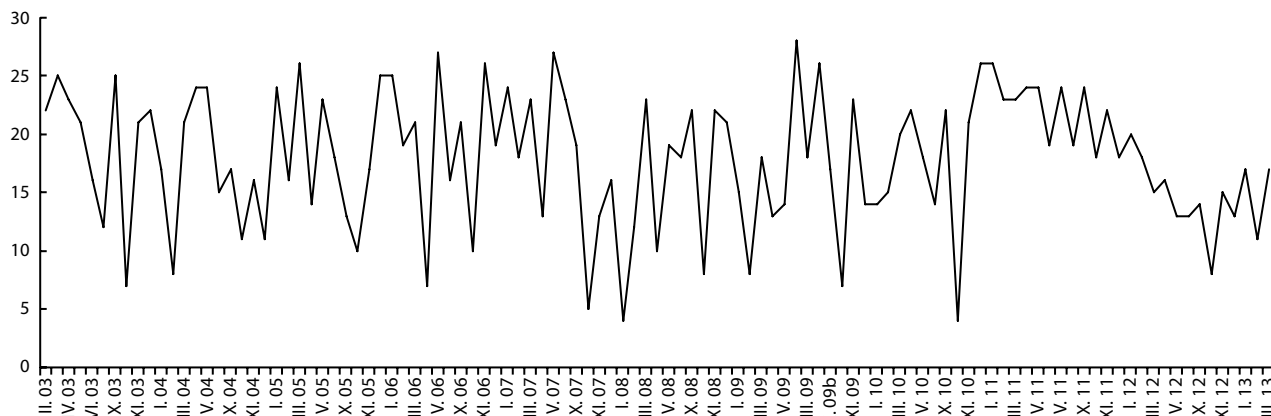
běhu normální recese, která je obvykle provázena i zpomalením růstu cen a někdy dokonce i deflací, během níž cenová hladina klesá, subjektivní hodnocení stávající inflace může být negativně ovlivněno jinými faktory, včetně negativního postoje k celkovému stavu ekonomiky a k jejím vyhlídkám.

Subjektivní hodnocení životní úrovně v obdobích růstu a poklesu ekonomiky

Jinou specifickou a zajímavou oblastí v rámci celkového vztahu mezi reálnou ekonomikou a veřejným míněním je subjektivní hodnocení životní úrovně. Životní úroveň a zejména její subjektivní percepce jsou významným faktorem ovlivňujícím další postoje jedince, nemluvě o vlivu na jeho chování. Pochopitelně to, jak vidíme a hodnotíme naši vlastní pozici a sociálněekonomické podmínky, má značný vliv na to, jak hodnotíme ekonomickou situaci v zemi, jak vnímáme její vyhlídky do budoucna, zda důvěřujeme těm, kteří v zemi vládou, apod. Zároveň také ekonomická situace a její vývoj a (přinejmenším částečně) vláda a její politika vždy více či méně ovlivňují naši vlastní situaci a podmínky, ve kterých žijeme. Samozřejmě rozsah tohoto vlivu je obtížné změřit a přesně vymežit v důsledku vzájemné propojenosti a souvislosti mezi řadou faktorů, které zde mohou hrát nějakou roli, přičemž tento rozsah může být zároveň sám o sobě hodně individualizovaný a proměnlivý v čase či v závislosti na okolnostech. Je řada lidí, kteří mají sklon pohlížet na vládu jako na všemocnou a odpovědnou za vše včetně jejich vlastního osobního štěstí a blahobytu. Na druhé straně jsou zde mnozí takoví, kteří vládu v nejlepším případě vnímají jako bezmocnou a překonanou instituci, která je užitečná jen jako benevolentní a neškodný rozhodčí dohlížející na to, že svobodní hráči na tržním hřišti hrají podle pravidel, a v horším případě ji považují za škodlivou při jakémkoli jejím aktivním počínu. Takoví lidé, a mezi nimi je i řada ekonomů, mají sklon věřit, že ekonomika je vším, což je i přesvědčení mnoha jiných, včetně jejich oponentů, a že všemocná „neviditelná ruka“ trhu a všeobecné přirozené zákony ekonomiky mohou (a pokud budou ponechány samy sobě bez státních zásahů, pak i zcela nevyhnutelně budou) maximalizovat blahobyt všech. Není tak nijak překvapující, že tyto názory z obou částí politického spektra často hrají nikoli nepodstatnou roli v tom, jak jejich nositelé vnímají situaci, což činí věc ještě složitější a také spornější.

Měření životní úrovně prostřednictvím subjektivních indikátorů je také zajímavou záležitostí samo o sobě. Existují desítky, ne-li stovky různých indikátorů používaných za tímto účelem ve výzkumech po celém světě a jejich výstupy si často na první pohled protirečí. CVVM zjišťuje hodnocení životní úrovně vlastní domácnosti respondenta (jakožto spíše identifikační než meritorní proměnnou) standardní otázkou s pětibodovou škálou, pravidelně pokládá od roku 2003 ve všech výzkumech CVVM. Výsledky ukazují, že podíl těch, kdo životní úroveň své domácnosti považují za „velmi dobrou“ nebo „spíše dobrou“, kolísá vždy okolo či mírně pod hladinou dvou pětín populace, podíl těch, kdo prohlašují svou životní úroveň za „ani dobrou, ani špatnou“, byl zhruba podobný, byť v průměru nepatrně vyšší, a podíl těch, kdo vnímají svou situaci jako „spíše špatnou“ nebo „velmi špatnou“ se vždy pohyboval okolo jedné pětiny. Když byla stejná otázka pokládána do roku 2003 s pouze čtyřbodovou škálou bez středové varianty

Graf 7: Rozdíl mezi podíly „dobrá“ a „špatná“ v hodnocení životní úrovně domácnosti II/2003 – III/2013

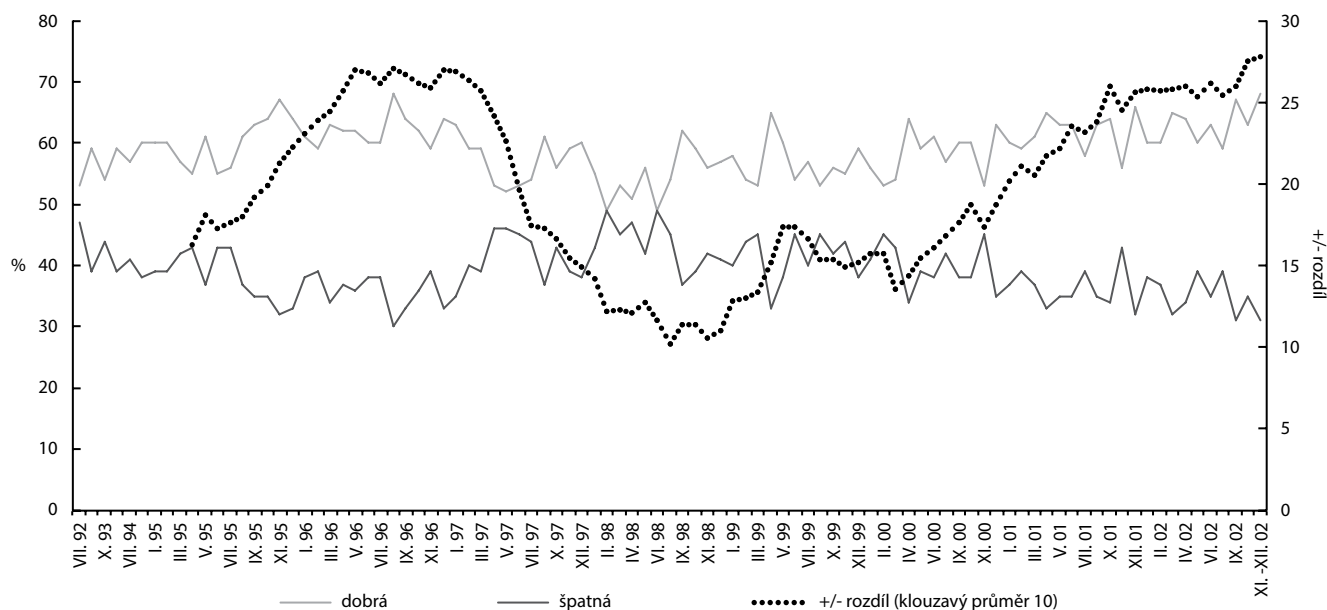
Pozn.: Kategorie „dobrá“ a „špatná“ představují součty podílů odpovědí „velmi dobrá/špatná“ a „spíše dobrá/špatná“ na pětibodové škále.
Zdroj: Data CVVM.

hodnocení „ani dobrá, ani špatná“, podíl pozitivního hodnocení byl často nad 60 % a prakticky nikdy neklesl významně pod 50 %. Když jsou však lidé dotazováni, zda mají potíže vyjít s příjmem své domácnosti, vždy více než polovina odpoví, že s tím má „větší či menší potíže“ [Červenka 2012c]. Kromě toho v jiné otázce, která se zabývá hodnocením stavu v některých oblastech na pětibodové škále spokojenosti, podíl nespokojených se stavem životní úrovně bývá obvykle podstatně vyšší nejen než podíl těch, kdo naopak vyjadřují v tomto ohledu „spokojenost“ [Durdovič 2013], ale především větší než podíl těch, kdo negativně hodnotí životní úroveň své domácnosti na pětibodové škále dobrá-špatná [Červenka 2013a]. Samozřejmě tyto body vyvolávají jisté otázky ohledně interpretace a vůbec konzistentnosti výsledků, ačkoli ve skutečnosti je jisté zcela legitimní vnímat vlastní životní úroveň jako dobrou a zároveň

připouštět problémy s příjmem a rodinným rozpočtem, eventuálně vyjadřovat se stavem životní úrovně nespokojenost.

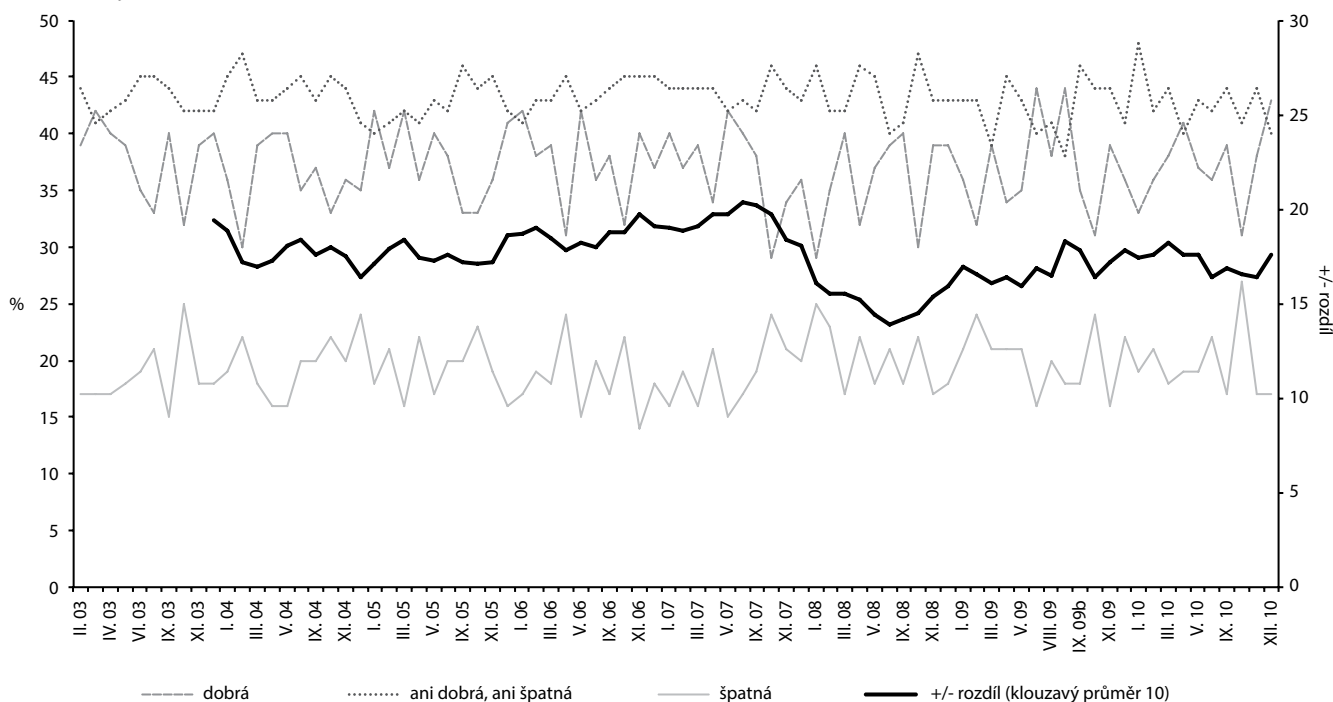
Jiný specifický problém s měřením subjektivního hodnocení životní úrovně představuje skutečnost, že reálná životní úroveň za normálních okolností (tj. pokud není přímo zasažena válkou, přírodní katastrofou velkého rozsahu nebo nějakými extrémními turbulencemi či událostmi v ekonomice, jako např. zhroucením bankovního systému, velkým krachem na burze cenných papírů s globálním dopadem či nečekanou měnovou reformou, která v okamžiku smete celoživotní úspory milionů domácností) je obecně dosti stabilní kategorií s velkou setrvačností v čase, zvláště pak v krátkodobém měřítku. I když na ekonomiku dolehne mírná recese s klasickými projevy v podobě rostoucí nezaměstnanosti a určitého poklesu reálných mezd, je to obvykle jen malá menšina, kdo jsou postiženi natolik, že by to zásadně změnilo jejich životní

Graf 8: Subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti 1992-2002

Pozn.: Kategorie „dobrá“ a „špatná“ představují součty podílů odpovědí „velmi dobrá/špatná“ a „spíše dobrá/špatná“ na čtyřbodové škále.
Zdroj: Data CVVM.

Graf 9: Subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti 2003-2010

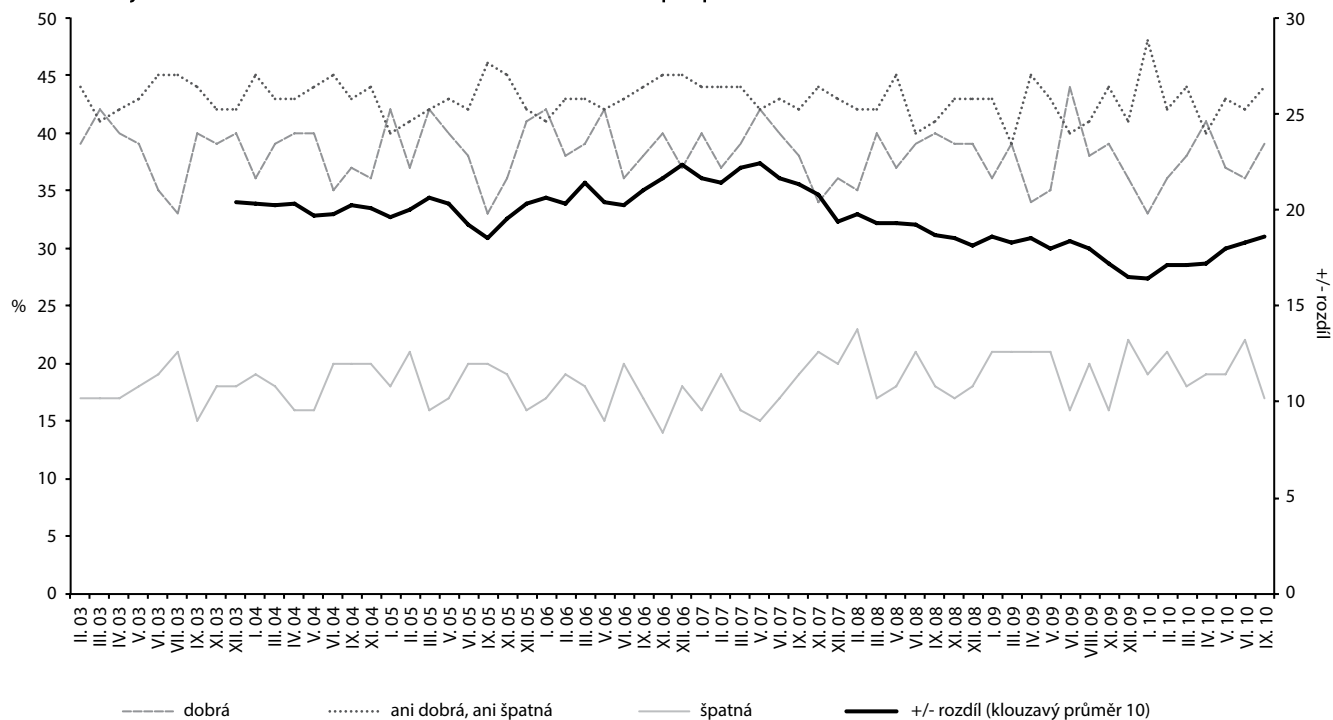

Pozn.: Kategorie „dobrá“ a „špatná“ představují součty podílů odpovědí „velmi dobrá/špatná“ a „spíše dobrá/špatná“ na pětibodové škále.
Zdroj: Data CVVM.

úroveň a její dlouhodobou percepci z pozitivní v negativní. Navíc takto nejvíce postižení lidé jsou obvykle ti, kteří již před tím byli mezi sociálně slabými a hodnotili svou situaci jako špatnou. Zpomalení růstu reálných příjmů či dokonce jejich mírný pokles v řádu 1-2 % nemůže mít sám o sobě velký vliv na celkové hodnocení životní úrovně v rámci populace, i když v případě, že břemeno takového mírného poklesu je rozloženo nerovnoměrně a když je některá početnější skupina populace

zasažena mnohem hlouběji, než ukazuje souhrnný agregovaný ukazatel, situace může být odlišná.¹⁶ To je důvod, proč mnohé subjektivní indikátory životní úrovně nejsou příliš citlivé na mírné výkyvy trendu ekonomického vývoje. Jejich podstatné změny, a zvláště ty, které se odehrají v krátkém čase, jsou obvykle spojeny spíše se změnou nálady a se změnou očekávání než s nějakou reálnou změnou životní úrovně samotné. To byl např. hlavní důvod stojící za velkým propadem v subjektivním

Graf 10: Subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti 2003-2010 po opravě

Pozn.: Kategorie „dobrá“ a „špatná“ představují součty podílů odpovědí „velmi dobrá/špatná“ a „spíše dobrá/špatná“ na pětibodové škále.
Zdroj: Data CVVM.

hodnocení životní úrovně domácností respondentů v prvním pololetí roku 1997, kdy ještě v lednu 63 % dotázaných ve výzkumu hodnotilo životní úroveň svých domácností jako dobrou, ale v dubnu to najednou bylo již jen 53 %. Tehdy se přitom v ekonomice ještě neodehrálo nic, co by reálně mohlo takový pokles vysvětlit, protože dramatické události, které spustily následnou recesi, byly v té době ještě jen nepředvídatelnou budoucností a přímý dopad na životní úroveň v podobě rostoucí nezaměstnanosti a poklesu reálných příjmů nastal až později. Jedinou věcí, která se v té době stala, bylo to, že tehdejší vláda, která dříve odmítala připustit, že by česká ekonomika mohla mít nějaké problémy v souvislosti s prohlubující se vnější makroekonomickou nerovnováhou, přiznala hrozící nebezpečí a vyhlásila záměr přijmout tzv. balíček opatření, který měl prostřednictvím fiskální a měnové restrikce nerovnováhu snížit. Některé další náhlé poklesy v hodnocení životní úrovně pak nastaly v době, kdy např. došlo k oznámení chystané deregulace nebo zvýšení státem řízených cen a k podobným událostem.¹⁷

Za náhlými fluktuacemi v subjektivním hodnocení životní úrovně ve výzkumech veřejného mínění ale nestojí jen vlivy a podněty zvenčí. Jak již bylo uvedeno výše, od roku 2003 CVVM do všech výzkumů zařazovalo otázku sledující subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti respondenta na pětibodové škále jako jednu z identifikačních proměnných používaných při analýzách věcných proměnných jako jeden z třídících znaků. Jako taková byla příslušná otázka obvykle zařazována kamsi ke konci dotazníku vedle jiných standardních identifikačních otázek. Po čase se ukázalo, že občas došlo k velmi markantním, podivným a v podstatě pravidelně opakovaným výkyvům směrem dolů v hodnocení životní úrovně. Při následném pátrání po příčinách tohoto opakovaného jevu vyšlo najevo, že všechny tyto výkyvy nastaly ve výzkumech, které zahrnovaly meritorní otázky zaměřené na sociálněekonomickou situaci respondenta. Od té doby (počátkem roku 2011) došlo ke změně designu dotazníku v tom smyslu, že otázka na hodnocení životní úrovně začala být stabilně pokládána v úvodu dotazníku a od té doby se velké fluktuace tohoto indikátoru prakticky přestaly objevovat (viz graf 7).

Navíc citlivost a reaktivita subjektivních indikátorů životní úrovně vzhledem ke změnám v reálné ekonomice a v reálné životní úrovni pravděpodobně závisí nejen na znění otázky, ale i na škále možných odpovědí. Dlouhodobé zkušenosti z kontinuálních výzkumů CVVM ukazují, že existuje významný rozdíl mezi škálami se sudým a lichým počtem kategorií odpovědí. Subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti na čtyřbodové škále, jež bylo pravidelně sledováno od roku 1995 do konce roku 2002, kdy bylo nahrazeno pětibodovou škálou, dosti těsně sledovalo trend sociálněekonomického vývoje navzdory výskytu četných fluktuací mezi jednotlivými výzkumy, obvykle realizovanými jednou za měsíc. Tyto fluktuace sotva měly nějakou jasnou spojitost s ekonomickou realitou (ačkoli často byly zjevně spojeny se subjektivním vnímáním ekonomiky), a tak se zdá, že soulad ekonomického trendu a trendu subjektivního vnímání životní úrovně byl spíše výsledkem psychologického vlivu probíhající recese či naopak oživení v ekonomice, než že by šlo o důsledek jejich reálného dopadu na životní úroveň (viz graf 8). V porovnání s tím je naopak velmi těžké najít jakýkoli smysluplný trend v hodnocení na pětibodové škále od roku 2003 do roku 2010

(viz graf 9), ačkoli situaci může trochu vylepšit vynechání nejvýraznějších výsledkových excesů způsobených kompozicí dotazníku, respektive přítomností meritorního bloku otázek zaměřených na sociálněekonomickou situaci domácností, jak bylo uvedeno výše (viz graf 10).

Navzdory všem zmíněným potížím při měření subjektivního hodnocení životní úrovně domácnosti jeho vývoj zachycený v grafech 8 a 10 dlouhodobě koresponduje se základním trendem ekonomického vývoje. Hodnocení na čtyřbodové škále před rokem 2003 se ve skutečnosti jeví jako velice dobrý a poměrně citlivý indikátor reálného trendu vývoje, zvláště když krátkodobé fluktuace jsou eliminovány použitím klouzavého průměru. Trend tohoto subjektivního hodnocení odráží jak růst před rokem 1996, tak krizi let 1997 a 1998 a nakonec velmi výrazně i oživení, zejména od druhé poloviny roku 2000, což je téměř dokonalý odraz toho, co se odehrávalo v ekonomice ve skutečnosti. Pozdější vývoj, měřený prostřednictvím otázky s pětibodovou škálou, není ani zdaleka tak zřetelný v důsledku celkově mnohem ploššího tvaru výsledné křivky. Nicméně i zde existuje patrná shoda. Stagnace či dokonce malý pokles před rokem 2005 se zdá korespondovat s určitými turbulencemi, jež se vyskytly v té době u subjektivních indikátorů zaměřených na ekonomickou situaci, jak bylo uvedeno ve druhé podkapitole tohoto textu. Následně je patrný pozitivní trend v hodnocení mezi roky 2005 a 2007 a naopak od prvních měsíců roku 2008 do konce roku 2009 lze vidět jasný trend poklesu, který v roce 2008 (před krizí) nepochybně odrážel skutečné, jakož i psychologické důsledky mnoha opatření přijatých a uplatněných vládou M. Topolánka v oblasti daní, zdravotnictví a sociální politiky s negativními dopady na některé velké sociální skupiny jako např. zaměstnanci s nižšími a středně vysokými příjmy, důchodci či rodiny s dětmi. V roce 2010 lze vidět naopak mírné zlepšování hodnocení, které je v souladu s určitým oživením ekonomiky v důsledku rostoucího exportu. Jelikož následně došlo k již zmíněné změně v designu dotazníku, data od počátku roku 2011 nejsou srovnatelná s daty z období 2003-2010, ale od počátku roku 2011 se opět prosadil trend poklesu v hodnocení životní úrovně domácnosti, když tempo růstu české ekonomiky začalo zpomalovat a následně ekonomika upadla do druhého kola recese trvajících až do současné doby (viz graf 7).

Závěr

Jak ukazují data z kontinuálních výzkumů veřejného mínění CVVM, mezi subjektivními indikátory založenými na otázkách z reprezentativních výběrových šetření a objektivním vývojem ekonomiky v čase existuje velmi zřetelná souvislost, a tak se lze domnívat, že veřejné mínění a společenská nálada odrážejí ekonomickou situaci a její změny poměrně citlivě a spolehlivě. Avšak vztah mezi agregovanými makroekonomickými ukazateli, které indikují stav ekonomiky a její vývoj, na straně jedné a reflexe veřejnosti téhož na straně druhé je zároveň komplikovanější a obtížnější pro uchopení, než by se mohlo na první pohled zdát.

Ponecháme-li stranou všechny problémy a někdy zcela zřejmé nedostatky agregovaných ekonomických indikátorů, jejichž informativní a prediktivní hodnota může být výrazně zlepšena právě doplněním o zjištění z reprezentativních výběrových šetření, i na straně tzv. subjektivních indikátorů existu-

je řada specifických problémů. Navzdory neoddiskutovatelné vnitřní informativní hodnotě zjištění z výzkumů veřejného mínění jako takových, jednotlivé izolované výsledky šetření nejsou příliš indikativní a už vůbec ne spolehlivé, pokud jde o objektivní stav ekonomiky nebo o její vývoj, i když se otázky výzkumu přímo zaměřují právě na to. Prostá a přímočará interpretace výsledků v takových případech bývá velmi často v diametrálním rozporu s „objektivními“ makroekonomickými údaji. Bodem, kde se oba typy indikátorů obvykle setkávají a dostávají do souladu, je až trend jejich vývoje v čase, což podtrhuje důležitost dlouhodobých časových řad v datech z kontinuálních výzkumů veřejného mínění.

Výsledky šetření s proměnnými, jež mohou sloužit jako subjektivní socioekonomické indikátory, jsou také vždy do jisté míry ovlivněny jinými faktory, než je stav ekonomiky nebo sociální situace domácností, a toto je třeba vždy brát v úvahu při interpretaci dat. Tyto faktory jsou velmi různorodé a početné a mnohé z nich mají jen málo a případně vůbec nic společného s ekonomikou, i tak ale mohou mít podstatný dopad na očekávání nebo vnímání stavu a vývoje ekonomiky, a to zejména v krátkodobém měřítku, kdy mohou být

příčinou významných fluktuací v datech. Některé faktory, jež mají velký vliv na výsledná data a jejich podobu, jsou interního charakteru a vyvěrají ze samotného dotazování, podoby dotazníku jako výzkumného nástroje a způsobu realizace šetření. Praktické zkušenosti ukazují, že konečný výstup může být velmi citlivý nejen na samotnou formulaci otázky a podobu škály odpovědí, včetně toho, zda má příslušná škála sudý nebo lichý počet kategorií, ale také na kontext jiných otázek ve výzkumu, na postavení otázky v dotazníku, délku a obtížnost dotazování a pravděpodobně i některé další metodologické aspekty sběru dat.

Pro praktické využití subjektivních indikátorů je přitom žádoucí nejen vytváření jejich dlouhodobých časových řad, ale i kombinování různých typů otázek s různými škálami a propojování obecných a specifických indikátorů. To může do značné míry zvyšovat spolehlivost jejich interpretace oproti situaci, kdy je k dispozici jen jediný ukazatel opírající se o jakoukoli otázku s jedinou škálou, jež produkuje specifické rozložení odpovědí, které nelze konfrontovat s jinými indikátory.

literatura

- Anderson, Christopher J., Kathleen M. O'Connor. 2000. „System Change, Learning and Public Opinion about the Economy.“ *British Journal of Political Science* 30 (1): 147-172, <http://dx.doi.org/10.1017/S0007123400000077>
- Brickman, Philip, Dan Coates, Ronnie J. Janoff-Bulman. 1978. „Lottery winners and accident victims: Is happiness relative?“ *Journal of Personality and Social Psychology* 36 (8): 917-927, <http://dx.doi.org/10.1037//0022-3514.36.8.917>
- Buchtík, Martin. 2013. „Hodnocení vývoje vybraných oblastí veřejného života během roku 2012.“ *Tisková zpráva CVVM z 15. 2. 2013* [online]. Praha: SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 19. 11. 2013]. Dostupné z: <http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a6954/f3/pd130215.pdf>.
- Campbell, Angus. 1981. *The Sense of Well-Being in America*. New York: McGraw-Hill.
- Campbell, Angus, Philip E. Converse, Willard L. Rodgers. 1976. *The Quality of American Life: Perceptions, Evaluations, and Satisfaction*. New York: Russell Sage Foundation.
- Costa, Paul T., Robert R. McCrae. 1980. „Influence of extraversion and neuroticism on subjective well-being: Happy and unhappy people.“ *Journal of Personality and Social Psychology* 38 (4): 668-678, <http://dx.doi.org/10.1037//0022-3514.38.4.668>
- Červenka, Jan. 1999. „Jak vidíme životní úroveň a příjmy své domácnosti?“ *Tisková zpráva IVVM z 5. 5. 1999*. Praha: Institut pro výzkum veřejného mínění.
- Červenka, Jan. 2001. „Hodnocení vývoje v ČR a výhled do budoucna.“ *Tisková zpráva CVVM z 30. 11. 2001*. Praha: CVVM SOÚ AV ČR.
- Červenka, Jan. 2003. „Veřejné mínění a nezaměstnanost v České republice.“ *Naše společnost* 1 (1-2): 4-7.
- Červenka, Jan. 2010. „Jsme ze zvyku sociálněekonomickými pesimisty?“ Pp. 48-64 in Hana Maříková, Tomáš Kostecký, Tomáš Lebeda, Markéta Škodová (eds.). *Jaká je naše společnost?* Praha: Sociologické nakladatelství.
- Červenka, Jan. 2012a. „Hodnocení ekonomické situace a materiálních životních podmínek v středoevropském srovnání – léto 2012.“ *Tisková zpráva CVVM z 21. 8. 2012* [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 19. 11. 2013]. Dostupné z: <http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a6882/f3/ev120821.pdf>.
- Červenka, Jan. 2012 b. „Občané o hospodářské situaci ČR a o životní úrovni svých domácností – leden 2012.“ *Tisková zpráva CVVM z 2. 2. 2012* [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 19. 11. 2013]. Dostupné z: <http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a6752/f3/ev120202.pdf>.
- Červenka, Jan. 2012c. „Občané o ekonomické situaci svých domácností – říjen 2012.“ *Tisková zpráva CVVM z 29. 10. 2012* [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 19. 11. 2013]. Dostupné z: <http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a6905/f3/eu121029.pdf>.

- Červenka, Jan. 2013a. „Občané o hospodářské situaci a o životní úrovni svých domácností – leden 2013.“ *Tisková zpráva CVVM z 4. 2. 2013* [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 19. 11. 2013]. Dostupné z: <http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a6947/f3/ev130204.pdf>.
- Červenka, Jan. 2013 b. „Hospodářská úroveň ČR v kontextu jiných zemí – leden 2013.“ *Tisková zpráva CVVM z 8. 2. 2013* [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 19. 11. 2013]. Dostupné z: <http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a6949/f3/ev130208.pdf>.
- Červenka, Jan. 2013c. „Inflace a reálné příjmy domácnosti očima veřejnosti – leden 2013.“ *Tisková zpráva CVVM z 14. 2. 2013* [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 19. 11. 2013]. Dostupné z: <http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a6952/f3/ev130214.pdf>.
- Červenka, Jan. 2013d. „Spokojenost s životem – prosinec 2012.“ *Tisková zpráva CVVM z 15. 2. 2013* [online]. Praha: SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 19. 11. 2013]. Dostupné z: <http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a6946/f3/ov130201.pdf>.
- ČSÚ. 2013. *Časové řady* [online]. Praha: Český statistický úřad [cit. 19. 11. 2013]. Dostupné z: <[http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/cr:_makroekonomicke_udaje/\\$File/HLMAKRO.xls](http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/cr:_makroekonomicke_udaje/$File/HLMAKRO.xls)>.
- Di Tella, Rafael, Robert J. MacCulloch, Andrew J. Oswald. 2003. „The Macroeconomics of Happiness.“ *Review of Economics and Statistics* 85 (4): 809–827, <http://dx.doi.org/10.1162/003465303772815745>
- Diener, Ed, Ed Sandvik, William Pavot, Frank Fujita. 1992. „Extraversion and subjective well-being in a U.S. national probability sample.“ *Journal of Research in Personality* 26 (3): 205–215, [http://dx.doi.org/10.1016/0092-6566\(92\)90039-7](http://dx.doi.org/10.1016/0092-6566(92)90039-7)
- Diener, Ed, Ed Sandvik, Larry Seidlitz, Marissa Diener. 1993. „The relationship between income and subjective well-being: Relative or absolute?“ *Social Indicators Research* 28 (3): 195–223, <http://dx.doi.org/10.1007/BF01079018>
- Diener, Ed, Marissa Diener. 1995. „Cross-cultural correlates of life satisfaction and self-esteem.“ *Journal of Personality and Social Psychology* 68 (4): 653–663, <http://dx.doi.org/10.1037//0022-3514.68.4.653>
- Diener, Ed, Eunkook M. Suh. 1997. „Measuring Quality of Life: Economic, Social, and Subjective Indicators.“ *Social Indicators Research* 40 (1-2): 189–216, <http://dx.doi.org/10.1023/A:1006859511756>
- Diener, Ed, Eunkook M. Suh, Richard E. Lucas, Heidi L. Smith. 1999. „Subjective Well-Being: Three Decades of Progress.“ *Psychological Bulletin* 125 (2): 276–302, <http://dx.doi.org/10.1037//0033-2909.125.2.276>
- Dolan, Paul, Tessa Peasgood, Mathew White. 2008. „Do we really know what makes us happy? A review of the economic literature on the factors associated with subjective well-being.“ *Journal of Economic Psychology* 29 (1): 94–122, <http://dx.doi.org/10.1016/j.joep.2007.09.001>
- Dubská, Drahomíra. 2011. *Vývoj české ekonomiky v roce 2010* [online]. Praha: ČSÚ [cit. 19. 11. 2013]. Dostupné z: <[http://www.czso.cz/csu/2010edicniplan.nsf/t/550035F0CB/\\$File/e110910q4t.pdf](http://www.czso.cz/csu/2010edicniplan.nsf/t/550035F0CB/$File/e110910q4t.pdf)>.
- Dubská, Drahomíra. 2012. *Vývoj ekonomiky České republiky v roce 2011* [online]. Praha: ČSÚ [cit. 19. 11. 2013]. Dostupné z: <[http://www.czso.cz/csu/2011edicniplan.nsf/t/C1001E2533/\\$File/110911q4a.pdf](http://www.czso.cz/csu/2011edicniplan.nsf/t/C1001E2533/$File/110911q4a.pdf)>.
- Dubská, Drahomíra, Jiří Kamenický. 2013. *Vývoj ekonomiky České republiky v roce 2012* [online]. Praha: ČSÚ [cit. 19. 11. 2013]. Dostupné z: <[http://www.czso.cz/csu/2012edicniplan.nsf/t/33001F7B87/\\$File/110911q4a.pdf](http://www.czso.cz/csu/2012edicniplan.nsf/t/33001F7B87/$File/110911q4a.pdf)>.
- Đurđovič, Martin. 2013. „Spokojenost se stavem ve vybraných oblastech veřejného života – leden 2013.“ *Tisková zpráva CVVM z 20. 2. 2013* [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 19. 11. 2013]. Dostupné z: <http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a6957/f3/ps130220.pdf>.
- Easterlin, Richard. 1974. „Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence.“ Pp. 89-125 in Paul A. David, Melvin Warren Reder (eds.). *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramovitz*. New York: Academic Press.
- Eid, Michael, Randy J. Larsen (eds.). 2008. *Science of Subjective Well-being*. New York: Guilford Press.
- Funke, Michael, Jörg Rahn. 2000. „How Efficient is the East German Economy? An Exploration With Micro Data.“ *CESifo Working Paper Series*, no. 397. Munich: CESifo - Center for Economic Studies & Ifo Institute for Economic Research.
- Hagerty, Michael R., Ruut Veenhoven. 2003. „Wealth and Happiness Revisited – Growing National Income Does Go with Greater Happiness.“ *Social Indicators Research* 64 (1): 1-27, <http://dx.doi.org/10.1023/A:1024790530822>
- Jurzyca, Eugen. 2002. „Rola verejnej mienky v reformách: Ponuka a dopyt.“ Pp. 14-19 in *Seminárny bulletin: Verejná mienka a ekonomické reformy* [online]. Bratislava: INEKO [cit. 19. 11. 2013]. Dostupné z: <<http://www.ineko.sk/?id=22>>.
- Layard, Richard. 2005. *Happiness: Lessons from a New Science*. London: Allen Lane.
- Layard, Richard, Andrew Clark, Claudia Senik. 2012. „The Causes of Happiness and Misery.“ Pp. 58-89 in John Helliwell, Richard Layard, Jeffrey Sachs (eds.). *World Happiness Report*. New York: The Earth Institute, Columbia University.
- Mlčoch, Lubomír. 2005. „Ekonomie štěstí: proč méně může být více.“ *Working Papers UK FSV - IES no. 94*. Praha: FSV UK.
- Okun, Morris A., Linda K. George. 1984. „Physician- and self-ratings of health, neuroticism and subjective well-being among men and women.“ *Personality and Individual Differences* 5 (5): 533–539, [http://dx.doi.org/10.1016/0191-8869\(84\)90027-8](http://dx.doi.org/10.1016/0191-8869(84)90027-8)
- Rezková, Miluše. 1999. „Občané o své životní úrovni a o možnostech rodinného rozpočtu.“ *Tisková zpráva IVVM z 16. 8. 1999*. Praha: Institut pro výzkum veřejného mínění.

- Scheier, Michael F., Charles S. Carver. 1993. „On the power of positive thinking: The benefits of being optimistic.“ *Current Directions in Psychological Science* 2 (1): 26–30, <http://dx.doi.org/10.1111/1467-8721.ep10770572>
- Schneider, Stefan. 2010. „Homo economicus – or more like Homer Simpson?“ *Current Issues* 29. 6. 2010 [online]. Frankfurt am Main: Deutsche Bank Research [cit. 19. 11. 2013]. Dostupné z: <http://www.dbresearch.com/PROD/DBR_INTERNET_EN-PROD/PROD000000000259291.PDF>.
- Smith, Adam. 1759. *The Theory of Moral Sentiments*. London: A. Millar (6th edition, 1790).
- Stevenson, Betsey, Justin Wolfers. 2008. „Economic Growth and Subjective Well-Being: Reassessing the Easterlin Paradox.“ *Brookings Papers on Economic Activity* (Spring): 1-87, <http://dx.doi.org/10.1353/eca.0.0001>
- Šamanová, Gabriela. 2011. „Česká veřejnost o nezaměstnanosti - červen 2011.“ *Tisková zpráva CVVM z 1. 7. 2011* [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 19. 11. 2013]. Dostupné z: <http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a3890/f3/101168s_eu110701.pdf>.
- Šípoš, Gabriel. 2002. „Ekonomické dôsledky neodôvodneného pesimizmu.“ Pp. 58-65 in *Seminárny bulletin: Verejná mienka a ekonomické reformy* [online]. Bratislava: INEKO [cit. 19. 11. 2013]. Dostupné z: <http://www.ineko.sk/files/ekon_dosledky_pesimizmu.pdf>.
- Vandrovcová, Tereza. 2012. „Spokojenost se životem - časová řada.“ *Tisková zpráva CVVM z 20. 7. 2012* [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR, v.v.i. [cit. 19. 11. 2013]. Dostupné z: <http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a6868/f3/casove-rady-CVVM_spokojenost-se-zivotem.pdf>.
- Večerník, Jiří. 2012. „Subjektivní indikátory blahobytu: přístupy, měření a data.“ *Politická ekonomie* 60 (3): 291-308.
- Veenhoven, Ruut. 1993. *Happiness in Nations: Subjective Appreciation of Life in 56 Nations 1946–1992*. Rotterdam: RISBO.

*Jan Červenka vystudoval obor mezinárodní obchod na Fakultě mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické v Praze a v současnosti tamtéž pokračuje v doktorandském studiu v oboru politologie. V r. 1998 nastoupil jako analytik do Institutu pro výzkum veřejného mínění (IVVM) a od r. 2001 je odborným pracovníkem Centra pro výzkum veřejného mínění (CVVM) v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i.
Lze jej kontaktovat na adrese: jan.cervenka@soc.cas.cz*

poznámky

- ¹ Tento text byl podpořen grantem GAČR č. P404/11/1521 „Životní podmínky a spokojenost domácností v zemích SVE: propojení objektivních a subjektivních indikátorů“.
- ² Z našeho pohledu zásadním rozdílem bylo zejména to, že ačkoli tento propad trval poměrně dlouho a byl i značně hluboký, z důvodů, jimiž se zde nechceme blíže zabývat, nebyl – na rozdíl od jiných postkomunistických zemí SVE – provázen prudkým nárůstem nezaměstnanosti, ani dlouhodobým poklesem reálných příjmů obyvatelstva. Ty se sice bezprostředně po spuštění transformace, kdy došlo k liberalizaci cen a zároveň k devalvaci měny s přechodem k tzv. vnitřní konvertibilitě, jednorázově propadly v důsledku vyšší než očekávané inflace v první polovině roku 1991. Na tento vývoj však byla česká veřejnost, jež ekonomickou reformu v přijaté podobě většinově podporovala, psychicky připravena a byla s ním v očekávání budoucí ekonomické prosperity smířena, takže tento objektivní ekonomický propad se v postojích a náladách veřejnosti odrážel méně, než by se dalo předpokládat. Navíc od druhé poloviny roku 1991 začaly přes pokračující ekonomický pokles reálné příjmy obyvatelstva i při existující mzdové regulaci v průměru rychle narůstat a nepříliš vysoká nezaměstnanost, která se tehdy objevila, zůstala dlouhodobě na úrovni do 4 %, což v zemích SVE procházejících podobnou transformační změnou nemělo obdoby. Díky tomu poměrně velká část české veřejnosti dlouho vnímala ekonomickou transformaci jako úspěšnou a optimisticky pohlížela na stávající ekonomickou situaci i na její vyhlídky do budoucna. To se zásadním způsobem změnilo až v souvislosti s nástupem první ekonomické krize v roce 1997.
- ³ Řada dílčích subjektivních indikátorů nachází praktické využití v ekonometrii, ekonomické statistice a prognostice, kde se široce uplatňují tzv. konjunkturní výzkumy pracující se subjektivními očekáváními či důvěrou na straně výrobců i spotřebitelů.

- ⁴ Spojení ekonomie a psychologie, které reprezentuje především tzv. behaviorální ekonomie (behavioral economics), sahá hluboko do historie, když jeho uplatnění lze vidět u klasiků jako Adam Smith [1759] nebo Jeremy Bentham, jehož koncept užítku (utility), který je v podstatě úhelným kamenem celé klasické politické ekonomie, vycházel primárně z lidské psychiky a existence individuálních subjektivních preferencí, což na druhé straně tvoří i „filosofické kořeny“ moderního zkoumání subjektivních indikátorů jako SWB [Diener, Suh 1997]. Ve své neoklasické podobě ekonomická teorie tento aspekt vytěsnila, když v rámci striktně uplatňovaného metodologického redukcionismu ve snaze o matematicky formalizovaný, funkčně modelový popis vztahů mezi jednotlivými ekonomickými veličinami či kategoriemi, čímž se chtěla přiblížit přírodním vědám a zejména fyzice, reálné lidské bytosti nahradila umělým konstruktem známým jako homo economicus, jenž je jako ekonomický aktér nadán vševědoudností, nepodléhá žádným fyzickým nebo časoprostorovým omezením při svém jednání a rozhodování a jedná vždy výlučně racionálně a sobecky s ohledem na velmi úzce vymezený zájem v podobě maximalizace svého vlastního užítku. Tento teoretický konstrukt je však krajně zjednodušený a vzdálený komplexnímu reálnému lidskému jednání, narážejícímu vždy na přirozené bariéry dané nedokonalými informacemi, kognitivními chybami a fyzickými možnostmi, podléhajícímu často podvědomému a impulzivnímu nebo emotivnímu spíše než promyšlenému a racionálnímu rozhodování, odehrávajícímu se v podmínkách nejistoty a složitých sociálních interakcí a v neposlední řadě často sledujícímu jiné motivy a cíle než jen maximalizaci vlastního užítku (ke kritice konceptu homo economicus viz např. [Schneider 2010]). V posledních desetiletích, jak se ekonomická teorie pokouší přiblížit své konstrukty a modely reálnému světu a jeho fungování, se behaviorální ekonomie, jakožto obor zabývající se sociálními, kognitivními a emocionálními faktory ovlivňujícími ekonomické rozhodování jednotlivců a institucí, dostala zpět do

popředí zájmu, a to do té míry, že v roce 2002 jeden z předních teoretiků tohoto směru a jinak psycholog Daniel Kahneman získal Nobelovu cenu za ekonomii.

⁵ Např. objektivně zjištěný zdravotní stav koreluje se SWB jen slabě (na úrovni 0,10 podle [Okun, George 1984]), avšak subjektivně deklarovaný zdravotní stav naproti tomu vykazuje se SWB a podobnými indikátory vždy poměrně robustní souvislost. Např. v prosinci 2012, v posledním šetření CVVM, které zjišťovalo kromě spokojenosti se životem také subjektivní hodnocení zdravotního stavu, dosahovala korelace mezi oběma veličinami hodnoty 0,39. Podobnou tendenci pak lze vidět i u vztahu spokojenosti se životem a příjmem domácnosti na straně jedné a spokojenosti se životem a deklarovanou životní úrovní domácnosti na straně druhé, když ve stejném výzkumu z prosince 2012 v tom prvním případě korelace dosahovala hodnoty 0,30 (u osobního příjmu pak dokonce jen 0,16, přičemž ani pokusy o zohlednění počtu členů domácnosti v jejím příjmu nevedly ke zvýšení korelačního koeficientu), zatímco u subjektivního hodnocení životní úrovně to bylo 0,79.

⁶ Zejména v delším časovém horizontu se v subjektivním hodnocení prosazuje univerzální psychologický proces emocionálního vyrovnávání se s událostmi či změnami stavu známý jako hédonická adaptace, v jehož důsledku pozitivní nebo negativní pocity spojené s určitou životní událostí postupně odezní a jedinec se vrací do původního stavu [Brickman, Coates, Janoff-Bulman 1978]. Tento adaptační mechanismus, někdy označovaný též jako „hédonický žentour“ („hedonic treadmill“), na makroúrovni může vysvětlovat menší citlivost subjektivních indikátorů jako SWB na změny HDP v čase nebo na rozdíly v ekonomické úrovni v mezinárodní komparaci (srov. tzv. Easterlinův paradox [Easterlin 1974; Mlčoch 2005]), i když empirická data a na nich založené studie celkem jednoznačně ukazují, že mezi SWB a HDP na obyvatele v mezinárodním srovnání existuje v kontrastu s Easterlinovým tvrzením zřetelná pozitivní korelace [Hagerty, Veenhoven 2003; Diener et al 1993; Di Tella, MacCulloch, Oswald 2003; Stevenson, Wolfers 2008]. Jak ale poukazují mnozí autoři [Diener, Suh, Lucas, Smith 1999; Layard, Clark, Senik 2012], vedle HDP na hlavu nebo příjmu v mezinárodním kontextu SWB ovlivňují mnohé další faktory (jako např. svoboda, demokracie, sociální důvěra, úroveň korupce, rovnost, druh a jistota práce, sociální podpora, duševní a fyzické zdraví, vzdělání aj.), které jsou s HDP silně korelovány, a tak přímý kauzální vztah mezi SWB a HDP či příjmem a jeho síla jsou stále předmětem diskuzí, přičemž v časových řadách v případě USA a některých dalších zemí lze pozorovat výrazný vzestup HDP, příjmů a materiálního blaha obyvatel při nevýznamné, nulové, či dokonce záporné změně SWB.

⁷ To může souviset s nedostatečným rozsahem souboru dotázaných, zvlášť v případě objektivně slabého vztahu mezi sledovanými veličinami, ale také může jít o důsledek vlivu kontextu dotazování nebo nějaké nahodilé vnější události, jež se promítla do výsledků způsobem, který rozrušil jinak obvyklé vazby mezi jednotlivými veličinami. Jako příklad zde můžeme uvést výzkum IVVM z počátku dubna 1999, ve kterém při výrazném zvýšení podílu příznivého hodnocení životní úrovně vlastní domácnosti v porovnání s předchozím měsícem (o 12 procentních bodů) zcela nečekaně a jen v tomto jediném výzkumu zmizela jinak vždy výrazná vazba mezi současným zaměstnáním a subjektivním hodnocením životní úrovně domácnosti respondenta. Celý vzestup zmíněného hodnocení šel přitom na vrub těch skupin, které tradičně hodnotily životní úroveň své domácnosti hůře, tedy lidí pracujících v dělnických profesích (+24) nebo manuálně pracujících (+15), zatímco hodnocení duševně pracujících nebo pracovníků z nedělnických profesí se ani nepohnulo. Podrobná analýza výsledků tehdejšího šetření přitom ukázala, že skupiny (a zdaleka nešlo jen o ty výše uvedené a vymezené na základě současného zaměstnání, ale třeba i podle politické orientace), u nichž došlo k onomu náhlému zlepšení v hodnocení vlastní životní úrovně, byly ve výrazně vyšší míře negativně vymezené vůči před tím krátce zahájené letecké válce NATO proti SRJ [Červenka 1999], z čehož lze usuzovat, že onen výrazný a, jak se hned v následujících šetřeních ukázalo, jen přechodný posun v hodnocení životní úrovně sociálně slabších skupin české populace mohl být specifickou reakcí právě na zahájení bombardování Jugoslávie. Tak či onak, po tomto dramatickém výkyvu se subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti rychle vrátilo zpět do svých tradičních kolejí, pokud jde o sociodemografické diference [Rezková 1999].

⁸ Ed Diener a Eunkook Suh [1997] např. citují data týkající se SWB v případě Spojených států, Japonska a Francie z let 1946 až 1990 převzatá z [Veenhoven 1993]. Ta ukazují, že v roce 1946 na škále 0-10 (vyšší hodnota představuje lepší hodnocení, bod 5 představuje neutrální hodnocení) Američané dosahovali průměru 7,4, v roce 1989 pak 7,2.

V průběhu mezidobí přitom hodnocení nikdy nevybočilo z intervalu 7,0 -7,7, když minimální hodnotu 7,0 dosáhlo pouze jednou v roce 1965 a maximální hodnotu 7,7 dvakrát, a to v roce 1956 a znovu o deset let později v roce 1966, tedy shodou okolností bezprostředně po zaznamenaní historického minima. Ve Francii od roku 1946, kdy zaznamenaná hodnota průměru dosahovala 5,5, a 1948, kdy činila 5,8, do poloviny 60. let (6,3 v roce 1965) sice indikátor SWB vzrostl, ale v roce 1990 dosahoval stejné hodnoty jako před 25 lety, přičemž s výjimkou roku 1975, kdy dosáhl úrovně 6,9, v mezidobí nikdy nevybočil z intervalu 6,2-6,6. Nejstarší zaznamenaný údaj v případě Japonska je z roku 1958 a činí 5,7, což je podobný výsledek, jaký byl zaznamenan i v roce 1987 (5,8). Jinak se příslušná hodnota SWB v případě Japonska většinou pohybovala těsně okolo úrovně 6,0, v 60. letech a v první polovině 70. let spíše pod ní, od konce 70. let pak spíše nad ní, ale kromě ojedinělých výkyvů (5,5 v roce 1975, 6,9 v roce 1980 a 6,4 v roce 1986) se nacházela vždy v úzkém rozmezí 5,7-6,2. Přitom pro všechny tři uvedené země platí, že celé poválečné období až do konce 80. let představovalo éru historicky bezprecedentního hospodářského rozmachu spojeného s rychlým vzestupem životní úrovně, s níž velmi plochý vývoj SWB nijak nekoresponduje. Podle Dienera a Suha [1997], „ať už je vysvětlení (tohoto jevu) jakékoli, je zcela jasné, že ekonomické a subjektivní indikátory nemusejí sledovat stejnou trajektorii“.

⁹ Už od poloviny 90. let, kdy byla otázka ve výzkumech IVVM pokládána s nižší periodicitou pouze jednou ročně, se podíl spokojených s vlastním životem, tj. těch, kdo na otázku odpovídali, že jsou „velmi spokojeni“ nebo „spíše spokojeni“, pohyboval nad hladinou 50 % a doposud v žádném výzkumu neklesl pod ní. Zároveň však nikdy nepřekročil maximální úroveň 64 %, přičemž nejvyšší průměrné hodnoty (60,7) dosahoval v roce 2006, což ovšem bylo jen o 2,5 bodu víc než v roce 2003, kdy průměr tohoto podílu činil 58,2 (identické úrovně, která představovala minimum v období let 2003 až 2011, dosahoval podíl spokojených i v letech 2007, 2008 a opět i v roce 2010). Analogický podíl nespokojených pak nikdy neklesl pod 11 % a v letech 2003 až 2011 se trvale pohyboval v poměrně úzkém rozmezí 13-19 %, přičemž jeho roční průměry v téže době zůstávaly v rozmezí 14,7 z roku 2006 a 17,2 z roku 2010. Teprve rok 2012, kdy na ČR dolehla vleklá recese, se podíl spokojenosti se životem v průměru propadl na 54,9, respektive o 3,7 bodu v porovnání s rokem 2011, a podíl nespokojených v průměru dosáhl 19,5, přičemž několikrát v průběhu roku překročil hranici 20 %. Vzhledem k tomu, že tu hovoříme o průměrech z deseti šetření v každém roce, je zcela nepochybné, že jde o statisticky signifikantní posun v hodnocení spokojenosti se životem, stejně jako byl statisticky významný i pozitivní posun těchto ukazatelů mezi roky 2003 a 2006, nemluvě o období let 1995 až 2002, kdy se spokojenost pohybovala v rozmezí 51-55 %, tedy níže, než jaké byly roční průměry v celém období od roku 2003 do roku 2011. Přesto je zřejmé, že jde o změnu velmi malou a že spokojenost se životem není na základní trendy vývoje ekonomiky příliš citlivá. Nástup ostré ekonomické recese v roce 2009, kdy HDP meziročně poklesl o 4,5 %, se v tomto indikátoru bezprostředně vůbec neprojevil (spokojenost v roce 2009 v průměru dokonce o 1,5 bodu vzrostla), i když tady můžeme uvažovat o efektu určitého zpoždění (pokles o 1,5 bodu v roce 2010) způsobeného tím, že hlavní vlna negativních sociálních dopadů krize v důsledku zvýšené nezaměstnanosti, stagnace (a v případě veřejné sféry poklesu) reálných mezd a „tupých“ škrťů v rozpočtu se dostavila až následně.

¹⁰ Zcela zřejmým problémem je zde rozhodování, jaké dimenze do takového indexu zahrnout a jakou jim v něm přisoudit váhu. To přitom může mít zcela zásadní vliv na výsledek, jak na některých ilustrativních příkladech dokládají např. Diener a Suh [1997].

¹¹ V prosinci 2012 dosahoval korelační koeficient v tomto případě hodnoty 0,34.

¹² Pokud jde o dobrou shodu mezi makroekonomickými daty a trendem veřejného mínění v případě nezaměstnanosti, viz např. [Červenka 2003; Šamanová 2011].

¹³ V této souvislosti lze zmínit, že za jeden z takových faktorů je považována i úroveň zkušeností obyvatel a s tím související míra ekonomické kompetentnosti, pokud jde o fungování tržní ekonomiky [Anderson, O'Connor 2000]. Otázka vztahu objektivního ekonomického výkonu a subjektivních indikátorů ekonomického vývoje bývá nastolována i ve vyspělých demokraciích s dlouhodobou tradicí fungování standardní tržní ekonomiky a o to závažnější může být v podmínkách fundamentální systémové transformace, jakou procházely postkomunistické státy střední a východní Evropy po roce 1989. Christopher J. Anderson a Kathleen M. O'Connorová se hypotézu o významu procesu učení pokusili empiricky doložit, na první pohled s přesvědčivým vý-

sledkem, na případu bývalé NDR. Porovnávali časové řady odpovědí východoněmeckých respondentů na otázku, jak hodnotí současnou ekonomickou situaci ve východním Německu, a na otázku ohledně nejvýznamnějšího problému (MIP), u níž specificky sledovali podíl „nezaměstnanosti“, s „objektivními ukazateli“ reprezentovanými mírou inflace, mírou nezaměstnanosti a tzv. indexem mizérie, který je součtem obou, za období od října 1991 do prosince 1995, přičemž všechna data byla zjišťována na měsíční bázi. Autoři přitom předpokládali, že v první části sledovaného období bude případná shoda mezi subjektivními a objektivními indikátory ekonomického výkonu systematicky nižší než v druhé, což regresní modely, které na základě sesbíraných dat vytvořili, také ukázaly. Ačkoli samotná hypotéza, již se uvedení autoři snažili ověřit, je nesporně zajímavá a rozhodně může být nosná, tady je třeba bohužel namítnout, že celá jimi vytvořená empirická důkazní konstrukce je ve svém základu velmi problematická a nanejvýš pochybná. Problém spočívá v tom, že v ní vyšli ze zcela naivní představy, že data z výběrových šetření veřejného mínění, sbíraná v pravidelných měsíčních intervalech, by v případě dobré shody měla kopírovat meziměsíční změny makroekonomických agregátů jako je míra inflace nebo míra nezaměstnanosti. I když odhlédneme od skutečnosti, že při standardní velikosti výběrových souborů, s jejichž daty autoři pracovali (tj. 1000-1500 respondentů), se statistická chyba pro prostý náhodný výběr na 95 % hladině významnosti pohybuje v intervalu 2,5-3,1 procentního bodu (pro distribuci 50 % / 50 %) a na 99 % hladině významnosti dokonce v rozmezí 3,3-4,1 procentního bodu, což větší část zaznamenaných meziměsíčních změn v odpovědích respondentů činí prakticky bezpředmětnou, je zcela iluzorní se domnívat, že dominantním referenčním rámcem při hodnocení současného stavu ekonomiky by mohla být komparace s ekonomickou situací před měsícem a že tedy vývoj příslušného subjektivního indikátoru by mohl být jakkoli významně ovlivňován zpravidla jen marginálními posuny a fluktuacemi v makroekonomických ukazatelích v meziměsíčním srovnání. Jak ukážeme dále v textu, tento předpoklad by zřejmě neplatil ani v případě, kdyby se příslušná otázka netýkala hodnocení současné ekonomické situace, jako v daném případě, ale směřovala k samotné změně této situace v určitém časovém úseku. Ačkoli je jasné, že nastavení hodnocení toho, co je dobrá a co je špatná ekonomická situace, bylo mezi východoněmeckými obyvateli, jako ostatně kdekoli jinde a v kterékoli jiné době, značně diferencované a že toto individuální nastavení mohlo mít velmi různorodé kořeny, je více než pravděpodobné, že významnou roli v jejich hodnocení hrál absolutní stav ekonomiky a jeho bezprostřední vliv na životní úroveň a běžný život, přičemž pokud s něčím srovnávali momentální situaci, pak to bylo spíše s obdobím časově vzdálenějším, kdy byla situace zřetelně odlišná. Na počátku 90. let, kdy se, jak autoři sami uvádějí, objevila ve státně socialistické ekonomice neznámá a obecně na německé poměry vysoká míra inflace i nezaměstnanosti, byla zcela přirozeně oním referenčním rámcem pro srovnání právě doba před sjednocením. Navíc zvolené „objektivní indikátory“ (tj. míra inflace a míra nezaměstnanosti) nejsou plně vypovídající, pokud jde o celkovou ekonomickou situaci, protože zcela pomíjejí např. příjmy (včetně jejich diferenciací) nebo na druhé straně – z pohledu státně socialistických, notoricky „nedostatkových“ ekonomik zvláště na počátku transformace specificky významnou – proměňující se situaci z hlediska nabídky zboží a služeb na trhu. Vzestup podílu od-

povědí týkajících se nezaměstnanosti jako nejzávažnějšího problému v průběhu času i v období, kdy míra nezaměstnanosti (velmi zvolna) klesala, pak lze vysvětlovat nejen tím, že i tak zůstávala velmi vysoká, ale že se stávala dlouhodobou a mnohdy v podstatě trvalou se všemi s tím spojenými důsledky. Trend zlepšujícího se hodnocení současné ekonomické situace v období let 1994 a 1995, který se „trefil“ do trendu mírného poklesu nezaměstnanosti (po roce 1995 naopak rychle narůstající) a zvolna klesající míry inflace, což se projevilo jako statisticky významná pozitivní shoda mezi objektivními a subjektivními daty ve vytvořeném regresním modelu, pak zcela jistě mohl odrážet určité reálné zlepšení ekonomické situace v tomto období oproti počátku 90. let. HDP na obyvatele v nových spolkových zemích od sjednocení se totiž přiblížilo úrovni západního Německa z výchozích 31,3 % v roce 1991 na 55 % v roce 1995 [Funke, Rahn 2000], přičemž celá německá ekonomika v letech 1994 a 1995 zaznamenala po jednoprocenním poklesu v roce 1993 nevelký, ale přece jen nějaký růst ve výši 2,5 % a 1,7 %. Je však třeba upozornit na to, že i vzhledem k přetrvávající velké mezeře mezi východem a západem Německa, vysoké nezaměstnanosti a řadě jiných problémů mohl podstatnou roli v tomto trendu hrát i efekt dříve zmiňované hédonické adaptace východoněmeckých obyvatel na novou situaci. Tak či tak ale lze jen sotva označit tuto záležitost a její odraz v regresním modelu za důkaz podporující hypotézu o „učení se“ a postupném zlepšování subjektivních percepce reálného ekonomického vývoje ze strany východních Němců.

¹⁴ Polsko jako jediná země regionu v roce 2009 nezaznamenala ekonomický pokles, ale jen citelné zpomalení tempa růstu HDP z 5,1 % v roce 2008 na 1,7 % v roce 2009.

¹⁵ Ačkoli hodnocení na škále spokojen-nespokojen může fungovat samo o sobě jinak než hodnocení na škále dobrá-špatná a ačkoli obě uvedené otázky se věcně liší i v tom, že jedna se zaměřuje na aktuální hodnocení absolutní úrovně ekonomiky, zatímco druhá se explicitně týká vývoje úrovně ekonomiky v příslušném roce, což může být dalším zdrojem rozdílů ve výsledcích, hlavní příčinou zmíněného rozdílu bude nejspíše skutečnost, že v příslušné otázce týkající se ekonomické úrovně ČR respondenti své hodnocení provádějí v kontextu obdobného hodnocení ekonomické úrovně jiných zemí, mezi nimiž jsou i takové, jejichž situace je nepochybně výrazně horší než situace České republiky. Při jiné skladbě vybraných zemí, dost možná i při pouhé změně jejich pořadí v rámci příslušné baterie, nemluvě o případném položení otázky na ekonomickou úroveň ČR bez onoho mezinárodního kontextu, by výsledky mohly být dosti odlišné.

¹⁶ To byla přesně situace, která nastala v období let 1997 a 1998, kdy se za zdánlivě nevelkým poklesem reálných mezd v roce 1998 a jejich slabým růstem v roce předchozím ukrýval velký propad reálných příjmů zaměstnanců veřejného sektoru, protože jejich platy zůstaly víceméně zmrazeny na nominální úrovni po posledním zvýšení na začátku roku 1996, zatímco cenová hladina vzrostla v tomto období řádově o 30 %.

¹⁷ Velký vliv na aktuální hodnocení situace mohou mít očekávání budoucího vývoje, přičemž tato očekávání, která oproti samotnému hodnocení současného stavu nejsou silně zakotvena ve vlastní prožívané zkušenosti, mohou být kromě jiného značně ovlivňována mediálními obrazy chystaných opatření, mediálně zprostředkovanými názory expertů a podobně.